

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
İNSAN HÜQUQLARI İNSTİTUTU**

ZAMIQ ASLANOV

**HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA VƏ
VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN
MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VƏKİLLİK
İNSTİTUTUNUN ROLU**

BAKI - 2015

Elmi məsləhətçi:

AYTƏN MUSTAFAYEVA,

AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru,

hüquq üzrə elmlər doktoru,

Milli Məclisin deputatı

Nəşrə hazırlayanlar:

İQRAR MƏMMƏDLİ

NƏRİMAN ZEYNALOV

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ4

I FƏSİL.

Vəkillik institutunun nəzəri aspektləri9

1.1. Vəkillik institutunun anlayışı və mahiyyəti9

1.2. Vəkillik institutunun yaranması tarixi33

1.3. Vəkilliyin fəaliyyət prinsipləri51

1.4. Vəkillik institutunun funksiyaları70

II FƏSİL.

Hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş
cəmiyyəti və vəkillik institutu84

III FƏSİL.

Vəkillik institutunun təkmilləşdirilməsinin
bəzi məsələləri104

Nəticə119

İstifadə olunmuş mənbələr137

Mövzu ilə bağlı tövsiyyə olunan ədəbiyyat siyahısı ...152

GİRİŞ

Müasir dövrdə bazar münasibətlərinin inkişafı mübahisəli halların kəmiyyətinin artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, vətəndaşların hüquqi şüurunun və hüquq düşüncəsinin tədricən yüksəlməsi onların iddia və şikayətlərinin sayının artmasına gətirib çıxarır. Bunlar isə vətəndaşlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi (hüquqi xidmətlər təqdim edilməsi) sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin və insan hüquqlarının müdafiəsinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün demək olar ki, bütün institutlar - məhkəmə, notariat, ombudsman, vəkillik və s. mövcuddur. Lakin onların fəaliyyətinin hüquqi tənziimi ilə bağlı bəzi problem məsələlər həmin institutların imkanlarından maksimal istifadəyə əngəl törədir. Nəticədə, onların fəaliyyəti hər bir halda maksimum dərəcədə səmərəli olmur.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi vəkillik institutunun keyfiyyətindən və vəkillərin peşəkarlıq səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

Müasir ədalət mühakiməsini vəkillik institutu olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Vəkil itti-

ham tərəfi ilə prosesual konfrontasiya şəraitində prokuroru və müstəntiqi düzgün, keyfiyyətli və ədalətli işləməyə vadar etməklə iş üzrə obyektiv həqiqətin ortaya çıxarılmasında əvəzsiz rol oynayır.

Vəkiliyin fəaliyyəti əhaliyə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi, təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının müdafiə edilməsi və digər proses iştirakçılarının maraqlarının təmin olunması və s. kimi humanist xarakterli vəzifələrin icrasına yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında konstitusion tənzimləmə sferasının genişlənməsi Əsas Qanun çərçivəsində beynəlxalq standartlara cavab verən geniş hüquq və azadlıqlar kompleksinin təsbit edilməsinə imkan vermişdir. Konstitusiyada ali dəyərlər olan insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və təmin edilməsi dövlətin əsas konstitusion vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Çünki müasir dünyada hər bir dövlətin demokratik dəyərlərə sadıqlığı onun insan və vətəndaş hüquqlarına münasibət ilə müəyyən olunur. Buna görə də hazırda insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həqiqi təminat mexanizmlərinin formalaşdırılması hüquq elminin və praktikasının aktual əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən biri kimi çıxış edir.

Sivil dünyada vəkillik institutunun inkişaf səviyyəsi cəmiyyətdə demokratiyanın və insan hüquqlarının təminatlılığının ən mühüm göstəricilərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan, təbii ki, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin

formalaşdırılması kursunu əsas götürən, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini konstitusion səviyyədə özünün ali məqsədi elan edən dövlət bu hüquqların səmərəli müdafiə və təminat mexanizmlərindən biri kimi çıxış edən vəkillik institutunun inkişafında və təkmilləşdirilməsində olduqca maraqlıdır. Çünki, vətəndaşlarının hüquqları dolğun şəkildə təmin olunan dövlət güclü dövlətə çevrilir. Əksinə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının əsassız və qanunsuz şəkildə məhdudlaşdırılması və pozulması dövlətin və cəmiyyətin progressiv inkişafını ləngidən faktor kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, vəkillik institutunun uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar: vətəndaş cəmiyyəti, demokratiya, qanunçuluq, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına əməl olunması.

Son illər vəkilliyin rolu və cəmiyyətdə yeri, habelə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə vəzifələrinin dairəsi sovet dövrü ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Yeni məcəllələrin, ilk növbədə isə Cınayət - Prosesual Məcəlləsinin qəbul edilməsi vəkilin statusunu nəzərəcarpacaq qədər dəyişmiş, onun prosesual hüquqlarının dairəsini genişləndirmişdir.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ilə müstəqil respublikamızda vacib konstitusion hüquqlardan biri kimi yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hü-

ququnun dolğun və səmərəli surətdə təmin edilməsinin başlıca subyekt kimi vəkillik institutunun normativ-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm addım atılmış oldu.

Təcrübə göstərir ki, istənilən bir dövlətdə bütövlükdə insanlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərə bilən subyektlərin, xüsusən də vəkillik institutunun mövcud olması bütövlükdə cəmiyyətin harmonik inkişafının mühüm şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

İstənilən dövlətdə hüquq institutu kimi vəkillik hüquq tətbiqi nəzəriyyəsi və praktikasının vəhdətinin təmin olunmasına, qanunla təminat verilən hüquq və azadlıqların hüquqi müdafiə səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsində vəkilliyin rolu problemi yalnız vəkilin məhkəmədə prosessual vəziyyəti ilə bağlı olmamaqla çoxaspektli problem kimi çıxış edir. Ona görə də müasir dövrdə həmin problemin hərtərəfli surətdə elmi təhlilinə ciddi zərurət vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında vəkillik institutunun fəaliyyəti, habelə onun insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı mexanizmində yeri və rolu ilə bağlı məsələlərin elmi cəhətdən kifayət qədər araşdırılmaması həmin məsələlərin dərinədən və kompleks şəkildə nəzəri tədqiqinin zəruriliyini şərtləndirir.

Həmçinin göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bütövlükdə ədalət mühakiməsi sisteminin, xüsusən də vəkillik institutunun daha səmərəli

fəaliyyət göstərməsi baxımından həmin institutun insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi maraqlarının təmsil edilməsi üzrə fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlərin kompleks və sistemli təhlilinin aparılması və onun fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə konseptual xarakterli tövsiyələrin işlənilib hazırlanması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında vəkillik institutunun insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində fəaliyyətinin xüsusi şəkildə tədqiq edilməsi ilə bağlı yalnız ilkin addımlar atılmaqdadır. Buna görə də hazırda respublikamızda vəkillik institutuna həsr edilmiş kompleks elmi tədqiqatlara olduqca böyük ehtiyac vardır.

Beləliklə, bütün qeyd olunanlar tədqiqat mövzusunun aktuallığını göstərməklə onun araşdırılmasını zəruri edir.

I FƏSİL

VƏKİLLİK İNSTİTUTUNUN NƏZƏRİ

ASPEKTLƏRİ

1.1. Vəkillik institutunun anlayışı və mahiyyəti

Hüquq institutu kimi vəkillik antik dövrdən məlumdur. Tarixən müstəqil vəkillik bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının mühüm göstəricilərindən biri sayılmış və yalnız hüquqi deyil, həm də sosial, siyasi və mədəni institut kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Etimoloji olaraq “advokat” sözü sırf latın sözü olub “advocate” yəni “ad auxillium vocatus” sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində mənası isə “dara düşdüyündə çağırılan, kömək istənilən” şəxs kimi başa düşülür.

Lakin müasir advokatlıq elminin inkişafı və müasir advokatlığın banisi Saint İversdir (1253-1303). Fransanın şimal-qərbində yaşayan dahi şəxs tarixdə ən kasıb hüququşünas kimi xatırlanır. Onun “Vəkilin mükəmməl fikirləri” adlı əsəri vəkilliyi müasir elmə, intibah dövründə olan Avropaya yenidən qazandırmış, beləliklə müasir advokatlıq institutunun əsasını qoymuşdur. Onun vəkillik sahəsində ən böyük əsəri “Vəkilliyin on iki əsas göstərişi” adlı əsəridir¹.

Bəzən “vəkil” termininin mənşəyi Qədim Romada legisaksion məhkəmə prosesinin yaranması ilə əla-

qələndirilir (legis-ast-sones - qanuni hərəkətlər). Artıq bu dövrdə vəkillik və nümayəndəlik iki fərqli institut kimi başa düşülürdü². İlk vaxtlar romalılar məhkəmə prosesində iştirak edən tərəfin onu məhkəmədə müşayiət etmək üçün dəvət etdiyi qohumlarını və dostlarını vəkil adlandırırdılar. İmperiya dövründə isə bu termin məhkəmə müdafiəçilərinə aid edilməyə başladı.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "vəkil" sözü "vəkalətə əsasən iş görən şəxs, məhkəmədə tərəflərin əvəzində işi aparan şəxs, hüquqçu, advokat" kimi, "vəkillik" sözü "vəkilin gördüyü iş, vəkil vəzifəsi" kimi, "vəkillik etmək" sözü isə "vəkil sifəti ilə məhkəmədə və s.-də başqasının işini aparmaq, başqasının əvəzinə danışmaq, iş görmək" kimi izah olunur³.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu tarixli Qanununda vəkilliyə hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisat kimi leqal anlayış verilmişdir⁴.

Bəzi dünya ölkələrinin qanunvericiliyində vəkilliyin leqal anlayışının bir qədər fərqli və özünəməxsus şəklində formulə edildiyini görmək olar. Belə ki, AFR, Fransa, Yunanıstan kimi ölkələrin qanunvericiliyi vəkillik institutunu bilavasitə məhkəmə hakimiyyəti ilə əlaqələndirir. Məsələn, Fransada vəkilliyə ədalət mühakiməsinin yardımçı institutu, Almaniyada isə müstəqil ədalət mühakiməsi orqanı kimi leqal anlayış verilir⁵.

A.Q.Kuçerena göstərir ki, vəkillik institutunun hü-

quqi rəsmiləşdirilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu, bir sıra faktorlarla şərtlənir: birincisi, vəkillik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində həyata keçirilməlidir; ikincisi, vəkilliyin fəaliyyəti yalnız müəyyən hədd (anlayış, prinsiplər, təminatlar) çərçivəsində normativ tənzimləməyə məruz qala bilər. Qalan məsələlər daxili korporativ normalarla müəyyən edilməlidir. Ən əsası isə qanun vəkillik sistemini vətəndaş cəmiyyətinin xüsusi elementi - hüquq sahəsində peşəkarların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi ilə bağlı ictimai-hüquqi vəzifə həvalə olunmuş müstəqil müəyyən etməlidir⁶.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əgər cəmiyyət hakimiyyət özbaşınalığı və xaosun deyil, hüquq qaydasının mövcud olmasında maraqlıdırsa, o, həmçinin hakimiyyətdən asılı olmayan hüquq müdafiə mexanizminin mövcudluğunda da maraqlı olmalıdır. Hüquq müdafiə fəaliyyətini real həyata keçirən əsas təsisatlardan biri kimi isə vəkillik çıxış edir.

Vəkilliyin təbiətinə və təyinatına dair baxışların və hakim ictimai fikirlərin dairəsi həmişə geniş, məzmunu isə maraqlı və fərqli olmuşdur: vəkilliyin ictimai xidmət institutu kimi xarakterizə edilməsindən "vəkil cinayətkarı müdafiə edir" stereotipinə qədər⁷.

Müəlliflərdən Y.A.Feofanov hüquqi şüurun vəkillik institutunun hüquqi fəaliyyətinin məzmununu və mahiyyətini dərk edə biləcək səviyyədə inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğunu vurğulayır⁸.

M.Veber vəkilliklə bağlı qeyd edir ki, hər hansı bir hüquqi işin həmin işdə maraqlı tərəflər üçün səmərəli surətdə həyata keçirilməsi vəkillik peşəsinin əsasını təşkil edir⁹.

L.E.Vladimirov hesab edir ki, vəkil hüququn əsgəridir. O, fərdi maraqların keşiyində dayanır. Daha sonra müəllif göstərir ki, dövlətin həyatı, cəmiyyətin həyatı və şəxsi həyat - ayrıca insanın həyatı vardır. İnsanların şəxsi həyatı həm dövlətin, həm də cəmiyyətin həyatının atomu kimi çıxış edir. Yalnız onun bütün təzahür istiqamətlərində fiziki təsirlərdən və insan özbaşınalıklarından tam qorunması bircəyayaşayışın təməlini möhkəmləndirir. Müdafiəçinin yüksək olduğu qədər də çətin missiyası bütün hakimiyyətlər, ittiham və məhkəmə qarşısında şəxsiyyətin maraqlarının təmin edilməsindən ibarətdir¹⁰.

A.R.Bağirov haqlı olaraq qeyd edir ki, vəkili ədalət mühakiməsi sisteminin digər əsas iştirakçıları arasında güclü edən tək cə normativ əsas deyil, həm də onun daşdığı ictimai funksiyadır. Nə hakim, nə də ibtidai araşdırmanı aparən şəxs vəkil qədər cəmiyyətlə təmasda olan fiqur deyillər. Məhz buna görə vəkillik yükü hər zaman fərqli, vəkilin peşəkarlıq səviyyəsinə olan tələb də başqa olmuşdur. Müəllifin fikrincə, təbii tarazlığın özü tələb edir ki, güclü arsenalə sahib olan vəkil daha çox müdafiəyə ehtiyacı olan tərəfin yanında olsun. Bu, tək cə qanunvericiliyin tələbi deyil, həmçinin təbii qanunauyğunluqdan, belə desək, "ilahi ədalət"dən

irəli gələn zərurətdir¹¹.

R.Q.Melniçenko göstərir ki, "vəkillik" termini geniş və dar mənalarda başa düşülür. Geniş mənada vəkillik ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərilməsi üzrə peşəkar fəaliyyət növüdür. Dar mənada isə vəkillik vəkil palatalarından ibarət peşə birliyi¹².

Y.F.Lubşevə görə vəkillik öz baxışlarına, təcrübələrinə və biliklərinə görə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vəzifəsini öz üzərinə götürən hüquqşünas mütəxəssislərin dövlətdən asılı olmayan peşə təşkilatıdır¹³.

D.V.Anufriyev vəkillik institutuna aşağıdakı kimi tərif verir: "Vəkillik institutu öz fəaliyyətinin ictimai-hüquqi xarakteri vasitəsilə cəmiyyət üçün ümumi olan məqsədlərə nail olunması üçün peşəkarlıq əsasında könüllü birləşən şəxslərdən ibarət olmaqla, bərabər hüquq və vəzifələrə malik ölkə vətəndaşları məcmusunun struktur elementi kimi çıxış edir"¹⁴.

S.S.Yuryevin fikrincə, vəkillik dedikdə, fəaliyyətlərinin başlıca məqsədi hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım alınmasına olan konstitusion hüququnun həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarət olan və xüsusi səlahiyyətlər həvalə olunan şəxslər (vəkillər), təşkilatlar (vəkil qurumları) və özünüidarəetmə orqanları (vəkil palataları) sistemi başa düşülür¹⁵.

Ümumiyyətlə, qeyd olunan təriflərdən göründüyü kimi, "vəkillik" anlayışı əsasən iki mənada başa düşülür: birincisi, vəkillərin peşə birliyi, yeni vəkil statusu alan və üzvlük və könüllülük əsasında xüsusi təşkilat-

da (vəkillər kollegiyasında) birləşən şəxslərin məcmusu, ikincisi, müəyyən prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən və vətəndaşların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin edən ictimai institut kimi.

Vəkillik institutunun uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar: vətəndaş cəmiyyəti, demokratiya, qanunçuluq, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına əməl olunması.

Vəkillik peşə ümumiliyi və həll edilən məsələlərin vahidliyi əsasında fəaliyyət göstərən vətəndaşların birliyidir. Həmin məsələlərə, ilk növbədə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, qanuni maraqlarının müdafiəsi aiddir. Vəkillik ona həvalə edilmiş ictimai-hüquqi funksiyarı - dövlət tərəfindən hüquq normalarına əməl olunmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirməklə, peşəkar əsaslarla ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərən vətəndaş cəmiyyətinin müstəqil, özünü idarə edən institutu, peşəkar hüquqşünasların korporasiyasıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin institutu dedikdə, müəyyən müstəqilliyə malik olan, konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq ona xas olan metodlar əsasında fəaliyyət göstərən və vətəndaş cəmiyyəti üçün vahid məqsədlər güdən struktur elementi başa düşülür¹⁶. Məhz dövlət tərəfindən insan hüquqlarının tanınmasına və əməl olunmasına nəzarət funksiyası vəkilliyin əsas funksiyası kimi çıxış edir və onu vətəndaş cəmiyyətinin vacib tərkib hissəsinə çevirir. İnsan hüquqlarına əməl olunması bütün

dövlət orqanlarının, xüsusən də hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti ilə təmin edilir. Bu zaman ön planda şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsi, vətəndaşın ona təqdim olunmuş bütün hüquqlardan dolğun şəkildə istifadə edə bilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması çıxış edir. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş təminatların səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün hüquq mühafizə orqanlarının iş metodları daha da demokratikləşməli, fəaliyyətlərinin səmərəliliyi, habelə əməkdaşlarının ixtisas və hüquqi bilik səviyyəsi artırılmalıdır. Dövlət orqanları tərəfindən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl olunması səviyyəsi vəkillik kimi mühüm ictimai-hüquqi institutun fəaliyyətinin səmərəliliyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan vəkilin fəaliyyətinin səmərəliliyi insanın cəmiyyətdə və dövlətdə hüquqi vəziyyəti, demokratiya və qanunçuluq prinsiplərinin reallaşdırılması dərəcəsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Əhaliyə hüquqi yardım göstərməklə vəkillər qanunçuluğun, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yaxından köməklik göstərirlər. Qeyd olunanlar vəkillik institutunu mühüm demokratiya institutu kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanunun preambulasında qeyd edilir ki, "bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müda-

fiasini həyata keçirmək üçün özünün seçdiyi vəkilə müraciət etmək, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüquqlarının təmin olunmasının və başqa məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə qəbul edilir". Buradan görüldüyü kimi, vəkil dövlətin deyil, ayrıca şəxsin hüquq və maraqlarını qoruyur. Ayrıca şəxs isə cəmiyyət deyildir. Vəkillik isə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edən institut kimi çıxış edir. Bunu necə başa düşmək olar? Nəzərə almaq lazımdır ki, vəkillik hüquq və azadlıqları müdafiə edir. Onun fəaliyyəti son nəticədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsinə yönəlir ki, bu da bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına cavab verir. Ayrıca şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təminat səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, cəmiyyətdə də bir o qədər sabillik və rifah olar, qanunçuluq və hüquq qaydası daha çox təmin olunar. Vəkillik ictimai münasibətlərin qeyri-dövlət tənzimləyicilərindən biri kimi konkret fərdin maraqlarının ictimai maraqlarla uzlaşdırılmasına kömək edir və bu yolla çoxlu sayda təsadüfi konfliktlərin qarşısını alır. Həmçinin, vəkillik ictimai diqqətin ayrıca şəxsin maraqlarına yönəldilməsinin özünəməxsus vasitəsi kimi çıxış edir. Ona görə də cəmiyyət vəkilliyin köməyindən nə qədər fəal istifadə edərsə, onun polis himayəsinə ehtiyacı da bir o qədər az olar¹⁷.

Müasir cəmiyyət ədalət, humanizm, hər kəsin qa-

nun qarşısında bərabərliyi və s. bu kimi ideya və prinsiplərə əsaslanır. Demokratik, hüquqi, dünyəvi və sosial yönümlü dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ali nemət kimi tanınması, bu hüquq və azadlıqların geniş dairəsinin, habelə onların çoxsaylı təminat mexanizmlərinin konstitusion səviyyədə təsbit olunması ilə xarakterizə olunan müasir tarixi inkişaf mərhələsində əsas təyinatı hüquqi yardım göstərilməsi yolu ilə hüquq və azadlıqların müdafiəsindən ibarət olan vəkillik institutunun cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artmışdır.

Müdafiə hüququ insanların ən əsas hüquqlarından biridir. Müdafiə hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar və digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə müdafiə hüququnun konstitusion əsasları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12 və 61-ci maddələrində əks olunub. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 61-ci maddəsinə görə isə hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Bu konstitusion müddəalar sahəvi qanunvericiliklərdə də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra insanların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almalarının təmin edilməsi üçün hüquqi islahatlar apa-

rılmış və hazırda bu tendensiya davam etdirilir. Bu məna-
nada müdafiə hüququnun əsasını təşkil edən vəkillik
institutu da istisna deyildir¹⁸.

Peşəkar müdafiə və nümayəndəlik institutu kimi
vəkiliyin (vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin)
başlıca məqsədi ehtiyacı olan hər kəsə hüquqi yardım
göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədə müvafiq olaraq
vəkiliyin humanist vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:
əhaliyə hüquqi yardım göstərilməsi, təqsirləndirilən
şəxsin müdafiəsinin təmin edilməsi, digər proses iştirakçı-
larının maraqlarının təmsil olunması. Məsələyə
kompleks yanaşdıqda isə vəkiliyin ən ümumi vəzifəsi
hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan
Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin III his-
səsinə görə vəkillər hüquqi yardımın göstərilməsi ilə
bağlı aşağıdakı məsələlərdə iştirak edirlər:

- dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilat-
larda, o cümlədən xarici ölkələrdə və beynəlxalq təş-
kilatlarda fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyinin
həyata keçirilməsində;

- hüquqi məsələlərə dair şifahi və yazılı məsləhət-
lər, izahatlar və arayışlar verilməsində;

- ərizələrin, şikayətlərin və hüquqi xarakterli sənədlərin tərtib edilməsində;

- fiziki və hüquqi şəxslərə lazımi hüquqi yardım
göstərilməsində, onların fəaliyyətinin hüquqi təminatı-
nın həyata keçirilməsində;

- digər növ hüquqi yardım göstərilməsində.

A.M.Baranov və P.Q.Marfitsina ümumi formada hüquqi yardımı hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məsələlərin həllində vətəndaşlara, vəzifəli şəxslərə və hüquqi şəxslərə köməklik göstərilməsi kimi nəzərdən keçirirlər¹⁹.

İxtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərən orqan və şəxslərin dairəsi genişdir. Konstitusiyada hüquqi yardım göstərən orqan və təşkilatlar barədə xüsusi müddəalar təsbit edilməmişdir. Lakin qanunvericiliyə əsasən, hüquqi yardım göstərən əsas institutlar kimi vəkillik və notariat çıxış edir.

Notariusun fəaliyyəti mübahisəsiz hüquqi fəaliyyət kimi çıxış edir. Belə ki, notarius həm dövlətin, həm də hüquqi yardımla bağlı müraciət edənlərin qanunauyğun tələblərini yerinə yetirir. Müstəqil və işdə heç bir marağı olmayan subyekt kimi notarius öz səlahiyyətinin bir hissəsini dövlətdən alır, müqavilə münasibətlərində müdafiə və azadlıqların təminatçısı institutu kimi sənədləri hazırlayır və təsdiq edir. Notariat fəaliyyətinin məzmununu qanunda nəzərdə tutulan və hüquqların və qanuni maraqların mühafizə və müdafiəsinin notarial formaları çərçivəsində həyata keçirilən, habelə notariat fəaliyyətinin məqsədlərinə nail olma vasitəsi kimi çıxış edən konkret notariat hərəkətləri təşkil edir²⁰. Azərbaycan Respublikasının notariat haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hərəkətlərlə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni

mənafeləri qorunur. Notarius tərəflərin həqiqi istəyini müəyyən edir, onların hüquq və öhdəliklərini, habelə hərəkətlərinin hüquqi nəticələrini tərəflərə izah edir. Bu baxımdan, hüquq ədəbiyyatında notariatı vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənafələrinin müdafiəsi orqanı və mübahisəsiz mülki yurisdiksiyaya malik orqan kimi xarakterizə edirlər²¹. M.D.Dəmirçiyeva da analogi mövqedən çıxış edərək göstərir ki, öz təbiətinə görə notariat fəaliyyəti hüquq mühafizə fəaliyyətidir²².

F.F.Məmmədzadə göstərir ki, notariatla vəkillik arasında əsaslı fərq vardır. Belə ki, vəkillə müştəri arasında münasibət əsasən tapşırıq müqaviləsinə əsasən həyata keçirilir və belə fəaliyyət xüsusi hüquqi xarakter daşıyır. Vəkil öz fəaliyyətini müştərinin mövqeyi və istəyi əsasında qurmaqla onun maraqlarını qoruyur. Məhkəmə icraatında çəkişmə prinsipinin əsasını məhz bu, yəni tərəflərin özlərinin və ya vəkillərinin müştərilərinin irəli sürdüyü iddialarını təsdiq edən sübutlar təqdim etməsi təşkil edir. Notariusun fəaliyyəti isə ümumi hüquqi xarakter daşıyaraq, qanun çərçivəsində notariat icraatı qaydasında həyata keçirilir. Notarius müəyyən notariat hərəkətlərinin icraatı ilə əlaqədar hər bir tərəfə eyni hüquqi şərait yaradır, notariat hərəkətinin aparılması zamanı notarius müraciət etməyən, lakin maraqlarına toxunulan şəxsin və bütün iştirakçı tərəflərin hüquq bərabərliyini təmin edir. Buna görə də vətəndaşlarla notariuslar arasında münasibətlər müqavilə xarakteri deyil, ümu-

mi hüquqi xarakter daşıyır²³.

Notariuslar tərəfindən göstərilən ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım özünəməxsus məzmunu malikdir və notariusların göstərə biləcəyi hüquqi yardım növləri birbaşa olaraq müvafiq qanunda təsbit olunmuşdur. Vəkil isə qanunla qadağan olunmayan istənilən hüquqi yardım göstərə bilər. Ona görə də vəkillər tərəfindən göstərilən ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım daha universal xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, hüquqi yardım göstərən orqan və şəxslərin heç biri vəkilliyi əvəz edə bilməz. Belə ki, digər hüquq müdafiə təsisatlarının əksəriyyəti yalnız müəyyən kateqoriya hüquqi məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərə bilərlər. Vəkillər isə istisnasız olaraq bütün hüquqi məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərirlər.

İxtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququ ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən insanın subyektiv şəxsi hüququ kimi, digər tərəfdən isə bütün digər hüquq və azadlıqların mühüm müdafiə təminatı kimi çıxış edir.

Müəlliflərdən N.İ. Matuzov subyektiv hüququn məzmununu təhlil edərək onun əsas cəhətlərinə aşağıdakıları aid edir:

- subyektiv hüquq dövlət icazəsinin xüsusi formasıdır;
- subyektiv hüquq qanunla yaradılan xüsusi hüquqi hərəkət imkanı, subyektiv davranış xətti barədə göstərisdir;
- subyektiv hüquq şəxsin hüquqi səlahiyyətlərinin qanunla müəyyən olunmuş və təminat verilən həcmidir;

- subyektiv hüquq subyektin hüquqi müstəqillik sahəsini əmələ gətirən və müəyyən hüquqi iddialar üçün əsas yaradan hüquqların məcmusudur;

- subyektiv hüquq şəxsiyyətin azadlığının qanunla təminat verilən təzahür sahəsidir;

- subyektiv hüquq digər şəxslərin vəzifələri ilə təmin edilmiş davranış növü və ölçüsüdür;

- subyektiv hüquq subyektə özünün, yaxud özgecisinin hərəkətləri barəsində hüquqların verilməsinin spesifik formasıdır;

- subyektiv hüquq şəxsiyyətin və mütəşəkkil kollektivlərin mənafeələrinin təmin edilməsinin və müdafiəsinin hüquqi üsuludur;

- subyektiv hüquq sosial nemətlərin və vətəndaşların maddi və mədəni tələbatlarının təmin edilməsi formalarının bölüsdürülməsinin hüquqi vasitəsidir;

- subyektiv hüquq dövlət tərəfindən təmin olunan sosial nemətdən istifadə ölçüsüdür;

- subyektiv hüquq obyektiv hüququn (normaların) konkret və ümumi hüquq münasibətlərində realizə formasıdır²⁴.

Prof. M.F.Məlikova qeyd edir ki, subyektiv hüquq şəxsin mümkün ola bilən davranışının dövlət tərəfindən müəyyən edilən və təmin olunan ölçüsü olub, müəyyən hərəkətləri etməkdən və digər şəxsləri müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyi, yaxud onları etməkdən çəkinməyi tələb etməkdən ibarətdir²⁵.

N.Q.Aleksandrovun fikrincə, subyektiv hüquq üç

imkanı vəhdət halında özündə əks etdirir:

1) onun sahibinin davranışının dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş növü və həddi;

2) vəzifə daşıyan şəxslərdən müəyyən davranış tələb etmək imkanı;

3) zəruri hallarda dövlət aparatının məcburetmə gücünə müraciət etmək imkanı²⁶.

Subyektiv hüquq kimi ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququ şəxsin xüsusi hüquqi biliklərə, bacarıqlara və vərdislərə malik olan şəxslərdən zəruri yardım alması üzrə qanunla təmin olunan imkanı olmaqla, insanın öz hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni maraqlarını səmərəli şəkildə müdafiə etməsinə şərait yaradır. İxtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququ, fəvqəladə hallar da daxil olmaqla, heç bir halda məhdudlaşdırılmamalıdır.

Subyektiv hüquq və azadlıqların reallaşdırılması dərəcəsi hüquqi təminatlar sisteminin səmərəliliyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır²⁷. Belə ki, bütün hüquqi təminatlar hüquq və azadlıqların hüquqauyğun həyata keçirilməsini və onların müdafiəsini təmin edir. Hüquqi təminatlar şəxsin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üzrə hüquq normalarında təsbit edilmiş üsul və vasitələri, habelə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının bu sahədə fəaliyyətini ifadə edir²⁸.

Prof. A.M.Qasımov hüquqi təminatlara qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və subyektiv hüquqların həyata keçirilməsini təmin etməyə kömək

edən təşkilati-hüquqi vasitələr kimi anlayış verir²⁹.

P.P.Qluşenkoya görə, hüquqi təminatlar hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi vasitələri əhatə edir. Onlara, ilk növbədə, ümumi prinsip kimi hüquqların təminatının konstitusion təsbiti və hər bir hüququn konkret təminatı, habelə qanunçuluq rejimi aiddir³⁰.

Şəxsiyyətin öz hüquqlarından hüquqauyğun istifadəsinin təminatları onun və cəmiyyətin həmin hüquqları realizə etmək üçün optimal sosial-hüquqi mühit yaratmağa yönəlmişdir və müdafiə təminatlarından fərqli olaraq, hüquq pozuntuları ilə birbaşa əlaqəli deyil. Bu qrupa hüquqi qüvvəni şərtləndirən normayaradıcılığı, hüquqların istifadəsinin hədləri, həcmi, əhəmiyyəti, maddi əsasları və həyata keçirilməsinin prosessual qaydaları (onların əlaqəli olduğu hüquqi faktlar da daxil olmaqla) daxil edilir. L.D.Voyevodin isə fəaliyyətindən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının reallıq dərəcəsinin asılı olduğu hüquqi təminatların üç növünü göstərir. Birincisi, bu konstitusion hüquqa malik olma və xüsusilə, onun realizəsi ilə əlaqədar yaranan məsələlərin həll edilməsində ifadə olunan dövlət orqanlarının səlahiyyətliliyidir. İkincisi, bu hüquq və azadlıqların dürüst realizəsi və bu zaman sui-istifadələrə yol verilməməsi üçün vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir. Üçüncüsü, bu vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi və müdafiəsinin prosedur-prosessual qaydasıdır³¹.

N.Q.Plaxotnyuk təminatları dövlət, yerli özünüidara orqanları tərəfindən insan hüquqlarının təmin edilməsi və ya şəxsin öz subyektiv hüquqlarını reallaşdırma bilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması kimi nəzərdən keçirir. Müəllifin fikrincə, reallaşdırma nəticəsində şəxs öz təşəbbüsü və ya dövlətin təşəbbüsü ilə konkret nemətlər əldə edirsə, bundan fərqli olaraq, təmin etmə dövlətin obyektiv mövcud olan və konstitusiyon və qanunvericilik normaları ilə təsbit olunan mexanizm və imkanlarının məcmusunu nəzərdə tutur. Müəllif təminatları ümumi (hüquq məzmunundan asılı olmayaraq reallaşdırılır) və konkret təminatlara bölür. Ümumi təminatlara konstitusiyon hüquqların məhkəmə müdafiəsi, hüququn aliliyi prinsipi, ayrı-seçkiliyin olmaması, hüquqi yardım almaq hüququ, qüvvədə olan qanunlara dəyişikliklər edilməsi hallarında, habelə fəvqəladə vəziyyət elan olunması zamanı (müstəsna olaraq dövlətin konstitusiyası ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla) insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi aiddir. Konkret hüquqların təminatları isə hüququn özü ilə birlikdə konstitusiyonun maddələrində öz əksini tapır³².

Təminat kimi isə ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım vəkili öz müştərisinin hüquqlarını müdafiə etmək məqsəd ilə mühakimə icraatında iştirakı üzrə qanunla müəyyən olunmuş imkan kimi çıxış edir.

Müdafiə təminatları hüquq pozuntuları ilə birbaşa əlaqəli olmaqla onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin aparılmasına imkan verir.

rılmasına yönəlir.

Bütövlükdə, ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərilməsi mühüm ictimai funksiya olmaqla, həm şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsinin həyata keçirilməsini, həm də ədalət mühakiməsi qarşısında dayanan vəzifələrin həllini böyük ölçüdə təmin edir.

"Hüquqi yardım" və "hüquqi müdafiə" anlayışlarının nisbəti məsələsi mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "müdafiə" sözünün aşağıdakı mənaları göstərilmişdir:

1) özünü, ya başqasını hücumdan qoruma, hücum qarşı durma;

2) birisinin əleyhinə deyilən sözlərə cavab verməklə onun tərəfini saxlama;

3) düşməni dəf etmək üçün lazımi vasitələrin məcmusu. "Müdafiəçi" müdafiə edən, qoruyan, qoruyucu deməkdir³³.

Qeyd etmək lazımdır ki, "hüquqi müdafiə" termini onun ilk dəfə Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasının anaların və uşaqların hüquqi müdafiəsinə təminat verən 33-cü maddəsində işlədilməsindən sonra geniş şəkildə tətbiq edilməyə başlamışdır.

Bəzən "müdafiə" və "hüquqi yardım göstərilməsi" anlayışları eynimənalı anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Lakin həmin anlayışları eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki hüquqi yardım göstərilməsi daha geniş anlayış olmaqla, yalnız müdafiə ilə bağlı hərəkətləri

(məsələn, yaranmış şübhənin və ya elan olunmuş ittihamın təkzib edilməsi, cəzanın yumşaldılmasına (yüngülləşdirilməsinə) yönəlmiş kompleks tədbirlər və hərəkətlərin həyata keçirilməsi, vəsatətlərin verilməsi, sübutların toplanılması və təqdim olunması, sübutların tədqiqində iştirak, işin materialları ilə tanış olma və s.) deyil, həm də hüquqi konsultasiyaları, bu və ya digər prosessual sənədlərin izahını və s. özündə əks etdirir.

"Hüququn müdafiəsi" və "hüququn mühafizəsi" anlayışları da eynimənalı deyildir. Hüquq ədəbiyyatında müdafiə və mühafizə arasında aşağıdakı fərqlərin olduğu göstərilir:

- birincisi, insan hüquqlarının mühafizəsi və müdafiəsi yalnız hüquqtətbiqedicinin fəaliyyəti olduğu halda, hüquqi müdafiə həm hüquqtətbiqedicinin, həm də hüquqyaradıcının fəaliyyətidir. Özü də birinci konkret real hüquqi müdafiə olduğu halda, ikinci abstrakt hüquqi müdafiədir;

- ikincisi, hüquqi müdafiə yalnız hüquqların mühafizəsi və müdafiəsi deyil, həm də insana vəkillik, notariat, ictimai birliklər, hökumət təşkilatları və idarələri tərəfindən göstərilən hüquqi yardımdır;

- üçüncüsü, hüquqi müdafiə hüququn təzahürünün bütün mərhələlərində - ümumi vəziyyətində, hüquqa malik olma və hüquqdan istifadə (hüququn birbaşa realizəsi) mərhələlərində fəaliyyət göstərsə, hüququn müdafiəsi yalnız hüquqdan istifadə mərhə-

ləsində fəaliyyətdə olur;

- dördüncüsü, bir tərəfdən hüquqi müdafiə, digər tərəfdən isə hüquqların mühafizəsi və müdafiəsi fərqli məqsədlər güdür: birincinin məqsədi bütövlükdə insanın hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsi, ikincinin məqsədi isə pozulmuş konkret subyektiv hüququn bərpasıdır;

- beşincisi, insanın hüquqi müdafiəsi və hüquqların müdafiəsi həyata keçirildikləri fəaliyyət növlərinə görə də fərqlənir. Birinci hüquqi və qeyri-hüquqi üsullar vasitəsilə, ikinci isə yalnız hüquqi fəaliyyət vasitəsilə realizə olunur;

- altıncısı, hüquqi müdafiə, hüququn mühafizəsindən və müdafiəsindən fərqli olaraq, insanın hüquqi statusunun bütün digər elementlərini, o cümlədən onun vəzifələrini əhatə edir;

- yedincisi, hüququn mühafizəsi və müdafiəsi yalnız subyektiv hüquqa şamil olunduğu halda, hüquqi müdafiə hüquq normalarına (obyektiv hüquqa) da şamil olunur³⁴.

A.M.Larin göstərir ki, ən ümumi mənada müdafiə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının və mənafeələrinin qanunsuz pozulmasına və məhdudlaşdırılmasına qarşı müqavimət, bu pozuntu və məhdudiyətlərin qarşısının alınması, habelə pozuntu və məhdudiyətlərin qarşısının alınmasının, yaxud aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı hallarda vurulmuş zərərin ödənilməsidir³⁵.

V.P.Qribanova görə müdafiə hüququ subyektiv hüquqa aid hüquqlardan yalnız biri olmaqla, müdafiə olu-

nan subyektiv hüququn, müdafiə olunan mənafeyin xarakteri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan digər iki hüquqla (öz hərəkətlərini həyata keçirmək hüququ və vəzifə daşıyan şəxsdən müəyyən davranış tələb etmək hüququ) yanaşı mövcuddur³⁶.

O.V.İvanov subyektiv hüquqların müdafiəsini dövlətin yurisdiksiya orqanının hüquqa malik şəxsin ona məxsus hüququn realizəsi imkanının təmin edilməsinə və vəzifə daşıyan şəxslərin hüquqa malik şəxsin xeyrinə müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə məcbur edilməsinə yönəlmiş müəyyən hakimiyyət hərəkətlərini həyata keçirməsi kimi xarakterizə edir³⁷.

B.Y.Tixonovanın fikrincə, hüquqların müdafiəsi dedikdə, səlahiyyətli orqanların subyektiv hüququn vəzifə daşıyan şəxsi barəsində qanunla müəyyən olunmuş qaydada tətbiq etdikləri məcburi həyata keçirmə üsulu başa düşülməlidir³⁸.

P.F.Yeliseykin hesab edir ki, müdafiə hüququ yalnız müstəqil olmayıb, həm də universal konstitusion hüquqdur³⁹.

V.A.Tarasova hüquqların mühafizəsinin yalnız pozulmuş hüququn bərpasından deyil, həm də vətəndaşların subyektiv hüququnun maneəsiz həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılmasından ibarət olduğunu qeyd edir⁴⁰.

N.V.Vitruk hüquqların mühafizəsini və hüquqların müdafiəsini eyniləşdirərək göstərir ki, hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsindəki maneələrin, o cümlə-

dən vəzifələrin icra olunmaması və hüquqdan sui-istifadə ilə bağlı mübahisələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş fəaliyyət hüquqlarının mühafizəsinin (müdafiəsinin) mənasını təşkil edir⁴¹.

Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, hüquq və azadlıqların mühafizəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına və onları yaran səbəblərin aradan qaldırılmasına yönələn fəaliyyətdir. Hüquq və azadlıqların müdafiəsi isə artıq pozulan hüquq və azadlıqların bərpası (tanınması) məqsədi ilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün hüquqi üsul və vasitələrlə həyata keçirilən fəaliyyəti ifadə edir.

Müasir dövrdə vəkillik xüsusi və ümumi maraqları özündə əks etdirir. Xüsusi maraqlar vəkilin hüquqlarını müdafiə etdiyi konkret şəxslərin maraqlarıdır. Ümumi maraqlar dövlət tərəfindən qanunçuluğa, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasına yönələn cəmiyyətin maraqlarıdır. Ümumi maraqlar qanunçuluq rejiminin müəyyən olunmasında, hüquq və azadlıqların pozulması hallarının qarşısının vaxtında alınmasında, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsində, cəmiyyətdə insan hüquqları haqqında hüquqi maarifləndirmənin genişlənməsində və s. ifadə olunur.

Vəkiliyin hüquqi mahiyyətinin təhlili göstərir ki, onun funksional təyinatı, ilk növbədə, cəmiyyət adından ehtiyacı olan ayrı-ayrı şəxslərə keyfiyyətli, ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir. Müştərilər və məhkəmə qarşısında müstəqilliyi, prokurorla hü-

quq bərabərliyi vəkilliyin ictimai xidmət kimi təşkilinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Vəkillər öz statuslarına görə dövlət məmuru və ya dövlət qulluqçusu kimi çıxış etmirlər. Çünki vəkillik siyasi xarakterli bir təşkilat deyildir. Vəkilliyin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları sisteminə daxil olmaması onunla şərtlənir ki, o təşkilati münasibətlərdə heç bir ictimai hakimiyyət orqanına tabe deyildir, onun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi hesabına deyil, əsasən vəkillərin özlərinin qazandığı vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Cəmiyyətdə mövcud olan və fəaliyyət göstərən digər ictimai birliklərdən fərqli olaraq, vəkilliyə üzvlük hər bir vətəndaş üçün deyil, yalnız peşkar hüquqşünaslar üçün mümkündür.

Yeni Cinayət - Prosesual Məcəllənin qəbul edilməsi vəkilin prosesual hüquqlarının dairəsini genişləndirməklə, onun prosesual statusunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Vəkillik dövlət funksiyalarının, məsələn, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Vəkillər istintaq təcridxanalarına, həbsxanalara baş çəkə, orada saxlanılan şəxslərlə söhbət edə, cinayət işləri ilə tanış ola, məhkəmədə çıxış edə və adi ictimai təşkilatların üzvlərinin malik olmadığı digər səlahiyyətləri həyata keçirə bilirlər. Vəkil tərəfindən vətəndaşların maraqlarının konstitusiya, mülki, cinayət və inzibati mühakimə icraatında təmsil olunması yalnız konkret bir şəxsin maraqlarının təmin olunmasına deyil, bütövlükdə məhkəmə prosesində çəkişmə

prinsipinin həyata keçirilməsinə, həqiqətin aşkara çıxarılmasına, vətəndaşların hüquqlarının mühafizəsinə, demokratik hüquqi dövlətin qurulmasına yönəlir.

Beləliklə, vəkillik institutunun anlayışı və mahiyyəti ilə bağlı yuxarıda göstərilən fikirlərin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Vəkillik termini latınca "advocare, advocatus" sözündən olub, mənası "çağırmaq, dəvət edilmiş"dəkdir. Vəkillik hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsinin konstitusion təminatlarının ən mühüm tərkib hissələrindən və mexanizmlərindən, habelə dövlətin hüquq sisteminin və vətəndaş cəmiyyətinin mühüm demokratik institutlarından biridir. Belə ki, onun fəaliyyətinin başlıca məqsədi hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım alınmasına olan konstitusion hüququnun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

2. Vəkilliyin fəaliyyəti ictimai (publik), açıq, şəffaf xarakter daşımaqla ümumi rifaha nail olunmasına yönəlir. Vəkilliyin inkişaf səviyyəsi cəmiyyətdə demokratiyanın və şəxsiyyətin hüquqlarının real müdafiəsi vəziyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

3. Hüquq ədəbiyyatının və milli və beynəlxalq qanunvericiliyin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında vəkillik institutuna aşağıdakı kimi tərif vermək olar: "Vətəndaş cəmiyyətinin ona həvalə edilmiş ictimai-

hüquqi funksiyanı - dövlət tərəfindən hüquq normalarına əməl olunmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirən müstəqil, özünüidarə edən institutu kimi vəkillik fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının müdafiəsi məqsədilə onlara hüquqi yardım göstərilməsi üçün yaradılmış ixtisaslı hüquqşünasların qeyri-dövlət, könüllü, peşə birliyidir".

4. Vəkil tərəfindən hüquqi yardımın göstərilməsi aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər:

- müraciət edən şəxslərə hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlərin və izahatların verilməsi;
- iddia ərizələrinin, şikayətlərin və hüquqi xarakterli digər sənədlərin tərtib edilməsi;
- dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilatlarda, o cümlədən xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyinin həyata keçirilməsi;
- müxtəlif instansiya məhkəmələrində müdafiəçi və ya nümayəndə qismində iştirak edilməsi;
- psixiatriya yardımı göstərilən zaman vətəndaşların hüquqlarının müdafiə edilməsi;
- hüquqi şəxslərin nizamnamələrinin tərtib olunması və qeydiyyat üçün hazırlanması;
- müxtəlif müqavilələrin hazırlanması və s.

1.2. Vəkillik institutunun yaranması tarixi

Təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsi funksiyasını yerinə yetirən institutlar hələ cəmiyyətin siyasi təşkili-

nin mürəkkəbləşdiyi vaxtlardan etibarən təzahür etməyə başlamışdır. Belə institutlardan biri kimi vəkillik çıxış edir. Bu baxımdan, vəkillik çox qədim təsisatdır. Həmçinin, vəkillik qədim olduğu qədər də ümumbəşəri bir təsisatdır. Çünki, o, təyinatı etibarilə insan hüquqları kimi ümumbəşəri dəyərlərin müdafiəsi və təminatı ilə bağlı olmaqla, bütün zamanlarda və bütün xalqlarda fəaliyyət göstərmişdir.

Vəkillik hüquqla sıx surətdə bağlıdır. Hüquq dövlət tərəfindən müəyyən edilən ümumməcburi davranış qaydaları və onu pozanlara tətbiq olunan məcburetə tədbirlərini ifadə edir. Hüquqi göstərişlər onun həyata keçirilməsini, yəni hüquq müdafiə fəaliyyətini zəruri edir. Tarixən ilk olaraq özünümüdafiə meydana çıxmışdır. Şəxs onun hüququnu pozan subyektə özü müəyyən edir və cəzalandırırdı. Lakin zaman keçdikcə, inkişaf sürətləndikcə fərd pozulmuş hüquqlarını müdafiə etməkdə aciz qalmağa və nümayəndəlik institutunun formalaşması üçün ilkin sosial şərtlər yetişməyə başladı. Belə ki, məsələn, şəxsin cinayətdən ağır fiziki zərər çəkdiyi, ciddi bədən xəsarəti aldığı, şikəst olduğu və s. bu kimi hallarda onun öz pozulmuş hüququnu özü müdafiə etməsi obyektiv olaraq qeyri-mümkün olurdu. İctimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, hüquq normalarının dairəsinin genişlənməsi hüquq müdafiə fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılmasını şərtləndirməklə, bu fəaliyyətin yalnız xüsusi kateqoriyalı şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsini zərurətə çevirirdi.

Nəticədə, hüququn müdafiəsi funksiyasının hüquq sahibindən onun maraqlarını təmsil edən digər şəxslərə ötürülməsinə imkan yaradan hüquqi mexanizmlər yaranmağa başladı. İlk vaxtlar bu funksiyanı hüquq sahibinin qohumları və yaxınları həyata keçirirdi. Daha sonra göstərilən funksiyanı müəyyən haqq müqabilində fəaliyyət göstərən kənar şəxslər icra etməyə başladı. Hüquq normalarının dairəsinin genişlənməsi və məzmununun mürəkkəbləşməsi başqalarının hüquqlarının müdafiəsi funksiyasının peşəkar səviyyədə, yeni vəkillər tərəfindən həyata keçirilməsini şərtləndirdi.

Müasir anlamda vəkilliyin yaranması Qədim Yunanıstan, ilk növbədə, Afina tarixi ilə bağlıdır. Çünki digər yunan dövlətləri ilə müqayisədə Afina daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Afinada natiqlik sənətinin inkişafı qabarıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Burada vəkillik institutunun yaranması üçün bütün zəruri şərtlər (demokratik respublika quruluşu, ictimai həyatın tərəqqisi, natiqlik sənətinin çiçəklənməsi, məhkəmə icraatının şifahiliyi və aşkarlığı, həm mülki, həm də cinayət işlərində çəkişmə prinsipinin hakim olması) mövcud idi. Belə şəraitdə hüquqi bilikləri və natiqlik qabiliyyəti olmayan şəxslərin məhkəmə müdafiəsinə tələbatın erkən yaranması təbii hal idi⁴².

Qədim Yunanıstanda ayrıca vəkillər zümrəsi olmadığından bu institutun hər hansı təşkilatı da mövcud deyildi.

Afina məhkəmələrində tərəflərin iştirakı məcburi

idi. Afina məhkəmələrində əsasən tərəflərin nitqinə diqqət yetirən adi vətəndaşlar iştirak edirdi. Danışa bilməmə işin uduzulması demək idi. Nitq qabiliyyəti olmayan şəxs məhkəmədə şəxsən özü-özünü müdafiə etməli idi və faktiki olaraq müdafiə hüququndan məhrum idi. Bu zərurət tərəflər üçün nitqlərin yazılmasına gətirib çıxardı. Həmin nitqlər loqoqrafiya (yunanca "logos" - söz və "grapho" - yazıram) adlanırdı. İlk vaxtlar bu nitqləri (loqoqrafiyaları) tərəflərin qohumları və yaxınları hazırlayırdı. Daha sonra isə bu, kənar şəxslərin - loqoqrafların peşəkar şəkildə həyata keçirdiyi fəaliyyət növünə çevrildi. İlk peşəkar loqoqraf Antifon (b.e.ə. V əsr) hesab olunur (Plutarx qeyd edir ki, məhkəmə nitqlərinin hazırlanmasına görə haqq almaq adətini ilk dəfə o tətbiq etmişdir). Onun ardınca Liziy, İsokrat, Esxil, Demosfen və s. kimi məşhur naatqlər də loqoqraf kimi fəaliyyət göstərmişlər. Tərəf loqoqraf tərəfindən tərtib edilən nitqi öyrənir və məhkəmədə səsləndirirdi.

Loqoqraflar məhkəmədə çəkişən tərəflərin tələbatlarını tam həcmdə təmin edə bilmirdilər. Belə ki, loqoqrafiyalar ittiham nitqləri üçün daha münasib idi və onları müdafiə nitqlərinə tətbiq etmək bir qədər çətin idi. Məhkəmə prosesində ittihamçıların çıxış etməsi təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsiz vəziyyətini şərtləndirirdi. Buna görə də, hakimlər ədalət prinsipinə əsaslanaraq ayrı-ayrı hallarda tərəflərin kənar şəxslər tərəfindən şifahi müdafiəsinə icazə verməyə başladı.

lar. Tərəflər əvvəlki kimi məhkəməyə gəlməli, prosesdə çıxış etməli və mübahisə aparmalı idilər. Lakin ilk nitqi oxuduqdan sonra o, ikinci nitqin hər hansı kənar şəxs tərəfindən səsləndirilməsini məhkəmədən xahiş edə bilərdi. İkinci nitq devteroloqiya, onu söyləyən şəxs isə sineqor adlanırdı. Mübahisədə dəvət edilmiş kənar şəxslərin iştirakı ədalətli məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsinin mühüm şərtlərindən biri hesab olunurdu.

Göründüyü kimi, Qədim Yunanıstanda vəkillik peşəsi hüquqşünaslıqdan daha çox natiqlik (oratorluq) sənətinə yaxın olan bir peşə kimi çıxış edirdi.

Qədim yunan vəkilliyinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, məhkəmə prosesində tərəf və onun müdafiəçisi istədikləri qədər danışıq bilməzdilər. Belə ki, məhkəmədə tərəflərin çəkişməsi müəyyən zaman müddəti ilə məhdudlaşdırılırdı. Belə məhdudiyət daha çox mühüm işlər üçün xarakterik idi. Müddət "klepsidr" adlanan su saati ilə müəyyən edilirdi. Ona görə də bütün məhkəmə işləri "sulu işlər"ə və "suzuz işlər"ə bölünürdü. İşin mühümlüyündən asılı olaraq müxtəlif kateqoriyalı işlər üçün müxtəlif həcmdə su müəyyən olunurdu. Şahidlərin dindirilməsi, sənədlərin və ya qanunların oxunması zamanı suyun axımı dayandırılırdı⁴³.

O.V.Sineoki yunan vəkilliyinin inkişafının aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edir:

1) Platon tərəfindən "Qanunlar" əsəri yazılan döv-

rdə vəkillik sənəti artıq mövcud idi;

2) vəkillərin tamah motivi ilə həqarətli çıxış etməsi faktları Platona məlum idi;

3) vəkillər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi ödənişli xarakter daşıyırdı;

4) işin taleyi əsasən vəkilin çıxışından asılı idi və vəkillərin qeyri-viddani çıxışına görə ölüm cəzasının tətbiqi ilə bağlı tələbin nəzərdə tutulması bununla izah oluna bilər;

5) Qədim Yunanıstanda ayrıca vəkillər zümresi mövcud olmamışdır;

6) natiqlik sənəti yunan vəkillərinin məhkəmə çıxışlarında hüquqi əsaslılıq zərurətini sıxışdırıb aradan çıxarmışdı⁴⁴.

Yunanıstan romalılar tərəfindən işğal edildikdən sonra yunan epoxası başa çatır və yunan hüququ Roma hüququ ilə birləşdirilir. Romalılar yunanların natiqlik (oratorluq) sənəti ilə bağlı təcrübələrini, nitqlərin bütün növlərini də mənimsəyir və daha da inkişaf etdirirlər.

Roma dövlətinin mövcud olduğu ilk dövrlərdə işlərə baxılması tərəflərin mülahizə sərbəstliyi prinsipi əsasında həyata keçirilirdi. Sonradan isə legisaksion məhkəmə prosesi meydana çıxdı. İşlərə baxılması iki məcburi mərhələ çərçivəsində -pretor yanında və məhkəmədə həyata keçirilməyə başladı. Bu proses vəkillik institutunun formalaşması və inkişafına təsir göstərən mühüm faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Roma hüququnun inkişafı ilə məhkəmədə nümayəndəlik tədricən peşəkar xarakter kəsb etməyə başlayır.

S.A.Solovyov qeyd edir ki, Qədim Romada vəkilliyin yaranmasında pontifiklərin hüquqi yardım göstərilməsi üzrə fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Müəllifin fikrincə, Qədim Romada hüquqi yardım göstərməyə ilk olaraq pontifiklər başlamışlar (e.ə.IV əsrdən etibarən). Pontifiklər tərəfindən həyata keçirilən hüquqi məsləhətlər vermək fəaliyyəti sonradan vəkillərin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərilməsi üzrə səlahiyyətləri sırasına daxil olmuşdur⁴⁵.

Y.V.Vaskovski⁴⁶, S.A.Dexanov⁴⁷, P.E.Korotkova və T.Makkenzi kimi müəlliflər belə bir fikir irəli sürürlər ki, Qədim Romada ilk hüquqi yardım qohum vəkilliyi institutları və ya patronat tərəfindən göstərilmişdir. A.S.Solovyov isə qeyd edir ki, həmin müəlliflər göstərilən fəaliyyətin pontifiklər tərəfindən həyata keçirilməsi faktını nəzərə almırlar. Müəllifin fikrincə, ilk olaraq məhz pontifiklər hüquq normalarının izahı və hüquqi məsləhətlərin verilməsi yolu ilə insanlara hüquqi yardım göstərmişlər⁴⁸.

Pontifiklər vətəndaş hüquqlarını yaxşı bilirdilər və XII Cədvəl Qanunlarının qəbulundan sonra bu hüquqların əsas təfsirçiləri kimi çıxış edirdilər⁴⁹. C.A.Kruq hesab edir ki, qədim dövrdə pontifiklər hüquqi məsləhət vermə funksiyasını yerinə yetirmişlər⁵⁰. Onlar yalnız "müqəddəs qanunların" bilicisi və öyrədicisi kimi deyil, həm də müxtəlif kateqoriyalı iş-

lər üzrə hakim kimi çıxış edirdi və qanunyaradıcılığı səlahiyyətinə malik idilər⁵¹. Şəhər pretoru vəzifəsi təsis edildikdən sonra pontifiklər mülki işlərdəki səlahiyyətlərindən məhrum oldular⁵².

A.S.Solovyov hesab edir ki, pontifiklər Romada vəkilliyin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynasalar da, hüquqi yardım göstərilməsi üzrə pontifiklərin fəaliyyəti aşağıdakı səbəblərə görə vəkillik fəaliyyəti hesab oluna bilməz:

- professional xarakterinə görə, belə ki, pontifiklər eyni zamanda bir neçə fərqli öhdəlik: məhkəmə, qanunyaradıcılığı, dini və digər öhdəlikləri yerinə yetirirdilər;

- onların fəaliyyətinin hüquqi yardımın yalnız bir forması - hüquqi məsləhətlərin verilməsi ilə məhdudlaşması, belə ki, pontifiklər vəkillər kimi nümayəndə və ya müdafiəçi qismində mühakimə icraatının gedişində iştirak etmirdilər.

L.L.Kofanovun fikrincə, Roma hüquqşünaslığının inkişafında pontifiklərlə yanaşı, digər kahinlər də mühüm rol oynamışlar. Tanrı ilə müqavilə öhdəliyi bağlamaq səlahiyyəti müstəsna olaraq kahinlərə məxsus olmuşdur⁵³.

Əksər müəlliflərin qəbul etdiyi ümumi yanaşma ondan ibarətdir ki, Romada ilk hüquqşünaslar patronlar (hüquq məsləhətçiləri və vəkillər) olmuşdur. Müştərilər azad Roma vətəndaşlarından - patrisilərdən birini özlərinə patron seçirdilər. Yalnız patrisilər ictimai tədbirlərdə, dövlətin idarə olunmasında, ədalət müha-

kiməsinin həyata keçirilməsində iştirak edə və məhkəmədə öz müştərilərinin maraqlarını müdafiə edə bilərdilər. Müştəri öz patronuna hörmətlə yanaşmalı, ona xidmətlər göstərməli, borc və digər xərclərin ödənilməsində öz əmlakı ilə iştirak etməli idi⁵⁴. Patronlar həm öz müştərilərini, onların maraqlarını məhkəmə prosesində müdafiə edir, həm də onlara hüquqi məsləhətlər verir, əqdlərin bağlanmasına köməklik göstərirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Flavi və Eli tərəfindən qəbul günləri və iddia formulalarının dərc (IV-V əsr) edilməsi patrisilərin hüquqi inhisarına ciddi zərbə vurdu və bundan sonra arzu edən şəxs hüququn öyrənilməsi və tətbiqi ilə sərbəst surətdə məşğul ola bilərdi.

Patronat süquta uğradıqdan və bütün arzu edənlər hüququ öyrənmək imkanı qazandıqdan sonra hüquqşünaslığın inkişafı iki fərqli yolla getmişdir. Natiqlik qabiliyyəti olmayan hüquqşünaslar yalnız hüquqi məsləhətlər verməklə, digərləri isə vəkilliklə məşğul olmağa başlamışlar.

Qədim adətlərə görə, hər bir tərəfin yalnız bir vəkiləli ola bilərdi. Sonradan vəkillərin sayının artırılmasına icazə verilmişdi.

Respublika dövründə vəkillik azad peşə idi. Vəkillərin peşə fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri, əsasən, təcrübə və adətlər çərçivəsində müəyyən olunurdu. İmperiya dövründə isə hüquqşünas, xüsusən də vəkil peşəsi əsasən korporativ xarakter kəsb etməklə, vəkillərin sayı və tərkibi xüsusi imperator siyahısı ilə

müəyyən olunurdu.

Məsləhətçilər sadə patrisilər idi. Məsləhətçilərin əməyi könüllü əsaslarla mükafatlandırılırdı. Məsləhətlər həm evdə, həm də forumda verilə bilərdi. Zərurət olduqda məsləhətçi öz müştərisi ilə məhkəməyə gedə və vəkilə həmin iş üzrə zəruri əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar verə bilərdi. Bəzi hallarda hakimlər özləri də iş üzrə rəyini öyrənmək üçün məsləhətçilərə müraciət edirdilər. Zaman keçdikcə hüquq məsləhətçiləri vəkillərdən daha çox ayrılmağa başladı. XII Cədvəl Qanunlarının qəbul edilməsi ilə onlar sadə məsləhətçilərdən hüquq şərhçilərinə çevrildilər. İmperator Avqust hüquqşünaslara hüquqyaratma funksiyası həvalə etmişdi. O, belə bir qayda müəyyən etmişdi ki, rəy bildirmək hüququ əldə edən hüquqşünasların rəyi məhkəmə üçün qanun qüvvəsinə malikdir. Bir neçə hüquqşünasın eyni məsələ ilə bağlı fikirləri fərqlənərsə, hakim öz mülahizəsinə uyğun olaraq, qərarını həmin rəylərdən birinə əsasən əsaslandırma bilərdi. Hüquq müdafiəçilərindən fərqli olaraq, vəkillər məhkəmə müdafiəsi ilə məşğul olmağa davam edirdilər. Onlar əvvəlki kimi, Respublika dövrünün sonunadək patron adlanırdılar.

Respublika dövründə vəkillərin əməyinin ödənilməsi qanunla qadağan olunmurdu. Lakin Tsintsi qanunu iş bitdikdən sonra uğur qazanan vəkilin işi udmasına görə bəxşiş və ya hədiyyə formasında haqq almasını qadağan edirdi⁵⁵.

Respublika dövründə vəkillərin müdafiəçi kimi fəaliyyəti pretor ediktləri, habelə Atsili qanunu ilə tənzimlənirdi. Məsələn, Atsili qanununun üçüncü fəslində qanunsuz yolla əldə edilmiş pulların geri alınması üzrə işlərdə vəkillərin təyin edilməsi qaydası, müəyyən hallarda iddiaçının vəkildən imtina etməsi prosedurası ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır⁵⁶. Vəkilləri hakim təyin edirdi. Lakin iki kateqoriya şəxslər - prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar və qarşı tərəfin neqativ hərəkətlərinə görə özünə müdafiəçi tapa bilməyənlər üçün vəkili pretor da təyin edə bilərdi. Prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yəni məhkəmədə həm özünün, həm də digər şəxslərin hüquq və maraqlarını məhkəmədə təmsil etmək imkanından məhrum olan şəxslərə 17 yaşına çatmayanlar və karlar aid idi.

Atsili qanunundan fərqli olaraq, pretor ediktlərinə, əsasən, vəkil müəyyən edilmiş tələblərə uyğun gəlirdi. Təqdirə də həm iddiaçıya, həm də cavabdehə təyin edilə bilərdi.

Qədim Romada elə kateqoriyalı işlər var idi ki, həmin işlər üzrə məhkəmə tərəfindən müdafiəçi qisminə vəkilin təyin edilməsi nəzərdə tutulmurdu.

Təyinat qanun üzrə aparıldığı halda müştərinin öz mülahizəsi ilə vəkili seçmək azadlığı, habelə onun üçün təyin edilmiş vəkili dəyişdirmək hüququ yox idi⁵⁷.

Respublika dövründə vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olmayan şəxslərin dairəsi

xeyli geniş idi. Pretor edikti ilə yalnız başqalarının hüquq və maraqlarını müdafiə etmək hüququndan məhrum olan şəxslərin siyahısı da təsdiq edilmişdi. Onlara aşağıdakılar aid idi: qadınlar, hər iki gözdən kor olanlar, ağır cinayət törətməyə görə məhkum edilənlər, sirk arenasında vəhşi heyvanlarla döyüşmək üçün tutulanlar və s.

Qədim Romada gələcək vəkillərin ilkin təlim keçməsi təcrübəsi mövcud idi.

Vəkillər bir sıra imtiyazlara malik idilər. Müxtəlif vergilərin ödənilməsində onlara güzəştlər təqdim olunurdu. Vəkillər hərbi xidmətdən azad idi. Onların uşaqları vəkilliyə növbədənkenar qəbul olunurdular.

Qədim Romada Respublika dövründə vəkillərin korporativ birliyi, habelə vəkillərin hər hansı reyestrə daxil edilməsi qaydası, vəkil statusu əldə edilməsinin xüsusi prosedurası mövcud olmamışdır. Müəyyən tələblərə cavab verən şəxslər sərbəst surətdə, hər hansı icazə almadan vəkil kimi fəaliyyət göstərə bilərdi. Vəkillərin vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunun yoxlanılması bilavasitə hər məhkəmə prosesindən əvvəl vəkilin özünün iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Belə yoxlama, həmçinin, ədalət mühakiməsi gedişində şəxsin vəkillik fəaliyyətini həyata keçirməsinə mane olan faktlar və hallar aşkar edildikdə aparıla bilərdi⁵⁸.

İmperiya dövründə vəkil statusu əldə edilməsi prosedurası Respublika dövrü ilə müqayisədə bir qədər

sərtləşdirilmişdi. Belə ki, 460-cı ildən etibarən vəkil statusu əldə etmək istəyən şəxslər ilk növbədə hüquqşünaslıq üzrə təlim keçməli idi (təlim prosesi dörd il davam edirdi) və bu fakt onun təlimçisi tərəfindən verilən yazılı şəhadətnamə ilə təsdiq edilməli idi. Sonra vəkilliyə namizədlər əyalət məmurlarının iştirakı və əyalət rektorunun sədrliyi ilə ixtisas imtahanı verməli idilər. Yalnız bu imtahanı uğurla verdikdən sonra vəkilliyə namizədlər vəkillik statusu əldə edirdilər və onlar barədə məlumatlar reyestrə daxil edilirdi.

Qalliyani işğal edən romalılar oraya digər institutlarla birlikdə vəkillik institutunu da gətirdilər.

Məlum olduğu kimi, 476-cı ildə Roma imperiyası süqut etdi. Bundan sonra vəkilliyin inkişafında yeni inkişaf mərhələsi - Bizans mərhələsi başlandı.

Bu mərhələdə ilk məcəllə meydana çıxdı.

Həmin dövrdə vəkillik fəaliyyətinin dolğun hüquqi tənzimi həyata keçirilməklə, hər bir əyalətdə vəkillərin sayı normativ qaydada müəyyən edilir və vəkillər kollegiyaları yarandı.

Müştərinin maraqlarına xəyanət vəkil üçün bağışlanılmaz hərəkət hesab olunurdu.

XII-XIV əsrlərdə Romada ədalət mühakiməsini yepiskoplar özləri və ya onların təyin etdiyi şəxslər həyata keçirirdi. Onlara notariuslar, katiblər, vəkillər, məhkəmə icraçıları, iclasçılar və digər məmurlar kömək edirdilər. Kilsə məhkəmələrində prosesin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid idi:

- mülki iddia icraatı müstəsna olaraq yalnız yazılı şikayət ərizəsinin verilməsi ilə başlanırdı (cavabdehin bütün etirazları da yazılı olmalı idi);

- bütün ifadələr and içməklə verilir (şifahi və yazılı);

- klassik Roma hüququndan fərqli olaraq, vəkillər öz müştərilərinin sadəcə olaraq köməkçisi və ya məsləhətçisi kimi deyil, hüquqi nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər;

- ikiqat prosedura mövcud idi: təmtəraqlı və formal xarakter daşıyan ordinar prosedura və sadə xarakter daşıyan, ədalət hüququna əsaslanan, vəkil, yazılı sübutlar və dinləmələr tələb etməyən summar (ümumi, yekun) prosedura⁵⁹.

İngiltərədə XIII əsrdən etibarən məhkəmələrin bir qayda olaraq daimi yerləşmə yeri olmadığından onlar səyyar məhkəmələr adlanırdı. Hər bir belə məhkəmə yanında "Inns of Court" adlanan cəmiyyətdə birləşən müdafiəçilər qrupu fəaliyyət göstərirdi. Kral I Edvard ilk dəfə olaraq vəkilləri "barristers" adlandıraraq belə bir qayda müəyyən etmişdi: müdafiəçilər arasında yalnız barristerlər tərəfləri məhkəmədə müdafiə edə bilərlər.

Orta əsrlərdə İngiltərədə vəkillər universitetlərdə hazırlanırdılar. Vəkil olmaq istəyənlər məhkəmə kollegiyalarında yeddi illik təlim kursu keçməli idi. Bundan üç il sonra məhkəmədə çıxış etmək hüququna malik olmayan "daxili vəkil" (inner barrister) dərəcəsi, daha

beş il təlimdən sonra isə müstəqil fəaliyyət göstərmək hüququ qazanan "xarici vəkil" (utter barrister) dərəcəsi əldə edirdilər. Vəkillər iki qrupa bölünürdü: kral məhkəmələrində çıxış etmək hüququna malik olan bilavasitə vəkillər və hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlər verən, lakin kral məhkəmələrində çıxış edə bilməyən məsləhətçilər (konsultantlar). 1875-ci ildən isə vəkillər barristerlərə və Kansler məhkəməsində çıxış etmək səlahiyyətinə malik olan solistorlara bölünürdülər.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə digər Avropa ölkələrində vəkillər subyektlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə, yəni maddi hüquq normalarına xüsusi diqqət yetirdikləri halda, İngiltərədə vəkillər əsasən prosedura ilə bağlı məsələlərə, prosesual tələblərə, hüquqi müdafiə məsələlərinə üstünlük verirdilər.

1873-cü ildən etibarən Avstriyada, 1876-cı ildən etibarən isə Almaniyada vəkillər ibtidai istintaqda iştirak etmək səlahiyyəti əldə etdilər.

Fransada vəkillər hüquq müdafiəçilərinə və məhkəmə nümayəndələrinə bölünürdülər. 1897-ci ildə fransız vəkilləri də ibtidai istintaqda iştirak etmək hüququ qazandılar.

Almaniyada vəkillərin ümumi sayı dövlət tərəfindən müəyyən olunurdu. Onların fəaliyyətinə inzibati nəzarət isə Apelyasiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

Avropa ölkələrində vəkillik institutunun formalaş-

ması və inkişafına Qədim Yunanıstan və Roma vəkilliyinin prinsip və normaları əhəmiyyətli təsir göstərmişdir və bu təsir indi də öz qüvvəsini saxlayır.

XX əsrin 90-cı illərinə qədər Azərbaycanda sovet vəkillik sistemi fəaliyyət göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, marksist nəzəriyyə hüquq sisteminin etik xarakterli məhdudiyətləri ilə bağlı əsrlər ərzində formalaşmış olan ənənələri inkar etdi. Hüquq siyasi hakimiyyətin davamı kimi şərh edilməyə, hüquq institutları isə proletariyatın öz istədiyi kimi istifadə etdiyi alətlərə çevrildi⁶⁰. Vəkillik institutundan isə ümumiyyətlə imtina olundu. Belə ki, Sovet hakimiyyətinin 22 noyabr 1917-ci ildə qəbul olunmuş "Məhkəmələr haqqında" 1 №-li Dekreti ilə vəkillik ləğv edildi. Vəkillik institutunu ləğv etməklə, Sovet hakimiyyəti hər bir vətəndaşın məhkəmədə öz maraqlarının müdafiəçisinə malik olmaq hüququnu təmin etməyə çalışırdı. "Məhkəmələr haqqında" 1 №-li Dekretə görə bütün mühakimə icraatı qaydası yenidən təşkil ediləndək hər iki cinsdən mülki hüquqlara malik olan ləkələnməmiş vətəndaşlar cinayət işlərində müdafiəçi, mülki işlərdə isə nümayəndə funksiyasını yerinə yetirə bilirdilər. Lakin Dekret məhkəmə müdafiəsinin təşkilinin konkret formasını müəyyən etmirdi.

Vəkillik 1918-ci ildə bərpa olundu. Belə ki, "Məhkəmələr haqqında" 2 №-li Dekret müdafiəçi və ya ittihamçı qismində dəvət oluna bilən hüquq müdafiəçiləri kollegiyalarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

"Xalq məhkəmələri haqqında" Əsasnaməyə (1918) uyğun olaraq bu kollegiyalar ittihamçılar, müdafiəçilər və mülki prosesdə tərəflərin nümayəndələri kollegiyaları ilə əvəz olundu.

1920-ci ildə ittihamçılar, müdafiəçilər və mülki prosesdə tərəflərin nümayəndələri kollegiyaları buraxıldı. Onları yerli hakimiyyət orqanlarının tərkibində yaradılmış ədliyyə bölmələri əvəz etdi. Onların vəzifəsi əhaliyə hüquqi yardım göstərməkdən ibarət idi. 1939-cu ildə "Vəkillik haqqında" Əsasnamə qəbul edildikdən sonra vəkillər daha çox konsultasiya işi ilə məşğul olurdular. 1962-ci il tarixli "Vəkillik haqqında" Əsasnamə isə vəkil birliklərinin əsas strukturunu və fəaliyyət sistemini müəyyən etdi.

SSRİ-nin "Vəkillik haqqında" 1979-cu il Qanununa əsasən, ölkənin bütün vəkilləri regional birliklər olan vəkillər kollegiyası daxilində fəaliyyət göstərməli idilər. Həmin kollegiyalar özünü idarə edən və özünü maliyyələşdirən orqanlar kimi büdcələrini müəyyən edir, vəkilləri işə qəbul və işdən azad edir, sosial məsələləri həll edir və digər səlahiyyətləri həyata keçirirdilər. Həmin dövrdə cinayət prosesində vəkillərin rolu məhdudlaşdırılmışdı. Onlar əsasən ibtidai istintaqın bitməsi mərhələsində, ittihamçıya tanışlıq üçün işin materialları təqdim olunan zaman işdə iştirak edə bilirdilər.

Sovet İttifaqında formal olaraq qanunçuluq prinsipi elan olunsa da, faktiki olaraq, məhkəmə prosesində bir tərəf, yəni dövlət hakim mövqeyə malik idi. La-

kin müstəqillik illərində ölkədə bütün sahələrdə, o cümlədən hüquqi sahədə əsaslı və əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, vəkilliyin də funksiyaları dəyişmişdir. Sovet dövründən fərqli olaraq hazırda Azərbaycanda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi elan olunmuş (AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsi), Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu kimi müəyyən edilmişdir⁶¹. Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir (AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin IV hissəsi). Sovet dövründə hüquq və azadlıqlar deklarativ xarakter daşımaqla yalnız formal olaraq elan olunurdusa, hazırkı dövrdə praktikada bu hüquq və azadlıqlar real və dolğun şəkildə həyata keçirilə və səmərəli surətdə təmin edilə bilər. Belə şəraitdə vəkilliyin ictimai hakimiyyət orqanları sistemində rolu və yeri, habelə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üzrə vəzifələrinin dairəsi dəyişmişdir.

Beləliklə, qeyd olunanlardan göründüyü kimi, vəkillik qədim tarixə malik olan hüquq institutlarından biri qismində çıxış edir. Müasir anlamda vəkilliyin yaranması Qədim Yunanıstan, ilk növbədə, Afina tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. Yunanıstandan sonra Qədim Romada vəkillik institutu daha da təkmilləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir.

İlk hüquqi nümayəndələr kimi qohumlar və yaxınlar çıxış etmişdir. Hüquqi nümayəndəlik fəaliyyəti ilə peşəkar şəkildə məşğul olan ayrıca (xüsusi) vəkillər sinfi isə cəmiyyətin daha yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu və insanların şüurunda adət hüququnun yazılı qanunlarla əvəz olunduğu dövrdə meydana çıxmışdır.

Tarixən bütün dövlətlərdə yazılı və gizli şəkildə həyata keçirilən məhkəmə prosesləri vəkillik institutunun inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Lakin hüquq müdafiə formalarından biri kimi meydana gələn vəkillik məhkəmə hakimiyyətinin inkişafında və ədalət mühakiməsi institutlarının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır.

1.3. Vəkilliyin fəaliyyət prinsipləri

"Prinsip" latın sözü olub "əsas ideyalar, rəhbər başlanğıclar" mənasında işlədilir. Prinsiplər obyektiv və subyektiv məzmunla malikdir. Obyektiv mənada prinsiplər təbii və ya ictimai qanunauyğunluqları, subyektiv mənada isə insan davranışının rəhbər başlanğıclarını özündə əks etdirir.

Fəlsəfədə prinsiplər insanın gerçəkliyə münasibətini müəyyən edən daxili inamı⁶², ilkin, rəhbər ideyalar, davranışın əsas qaydaları kimi xarakterizə olunur⁶³.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində prinsipə müəyyən nəzəriyyənin, təlimin, əqidənin, dünyagörüşünün, elmin və s.-nin əsas müddəası, çıxış nöqtəsi, müəy-

yən işdə rəhbər ideya, əsas istiqamət, gözlənilməli şərt kimi anlayış verilir⁶⁴.

Hüququn prinsipləri dedikdə, bir qayda olaraq hüququn formalaşması, inkişafı və fəaliyyəti prosesinin əsas ideyaları, ilkin müddəaları və ya rəhbər başlanğıcları başa düşülür⁶⁵.

A.N.Popov hesab edir ki, hüquqi prinsiplər və hüquq düşüncəsinin prinsipləri hüququn yarandığı vaxtdan etibarən paralel olaraq mövcuddur⁶⁶.

Prinsiplər yalnız qanunvericilikdə təsbit edildikdən sonra və hüquqtətbiqedici praktika nəticəsində məcbureddici qüvvəyə malik olur⁶⁷. Hüquq normalarında hələ öz əksini tapmamış başlanğıclar hüquqi prinsiplərə aid edilə bilməz və yalnız hüquq düşüncəsinin ideyaları, elmi nəticələrdir⁶⁸. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, prinsiplər hüququn əsaslandığı nəzəriyyələrin pozitiv ifadə formasıdır. Hər müddəa və fikir hüquqi prinsip ola bilməz. Bunun üçün o, dəqiq və yığcam formula edilməli və hüquq norması şəkilində pozitiv hüquqda əks olunmalıdır. Yalnız obyektiv hüquqa çevrilən, hüquq mənbələrində əks olunan müddəalar prinsip adlana bilər. Hüququn prinsipləri müvafiq elmi nəzəriyyə və fikirlərin hüquqda realizə edilməsinin təzahürüdür. Uzun illərdən bəri praktikada formalaşan və əsaslandırılan nəzəriyyə bütöv halda, özünün xırdalıqları və hüquq üçün əhəmiyyəti olmayan tərəfləri ilə hüquqa gətirilə bilməz. Hüququn qəbul etdiyi hər fikri mənimsə-

mə forması hüquqi prinsipdir. Prinsip adi həyatda olan nəzəriyyədən həm də onunla fərqlənir ki, hüquqda onun əsaslı və sistem kimi realizə edilmə mexanizmi olmalıdır. Belə mexanizmi olmayan müddəa, sadəcə olaraq fiksiyadır⁶⁹.

Hüququn prinsipləri qanunverici üçün rəhbər ideya qismində çıxış etməklə, hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi yollarını və istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Prinsiplər sayəsində hüquq sistemi insanın və cəmiyyətin mühüm maraq və tələbatlarına uyğunlaşır. Onlar cəmiyyətin və hüquq sisteminin inkişafının və fəaliyyətinin əsas qanunauyğunluqlarını əlaqələndirirlər.

Ümumiyyətlə, hüququn prinsipləri aşağıdakı mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər:

- sistemləşdirici;
- hüquqyaradıcılığı;
- tənzimləyici;
- əlaqələndirmə.

Hüququn prinsiplərini hüquq normalarından fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, hüquq normalarından fərqli olaraq hüququn prinsipləri daha stabil xarakter daşıyır, yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, hüquqyaradıcılığı funksiyasını yerinə yetirir, hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasına və ictimai münasibətlərin həmin sahələrində yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, hüququn prinsiplərinin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- ilkin və rəhbər başlanğıc xarakterinə malik olma;

- ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, ideoloji və əxlaqi tərəflərinin əks etdirilməsi;

- normativ hüquqi aktların və hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlərin (davranışların) əsas məzmununun ifadə olunması;

- hüquqda boşluqların aradan qaldırılması;

- hüquqyaradıcılığı və hüquqtətbiqinin əsasını təşkil etmə;

- sistemlilik;

- stabillik;

- qanunvericilikdə əks olunma;

- yüksək hüquqi qüvvəyə malik olma;

- hüquq sisteminin təbiətinin, mahiyyətinin, özünəməxsus xüsusiyyətlərinin əks etdirilməsi;

- müstəqil tənzimləmə xüsusiyyətinə malik olma.

Hüququn sosial təbiətini və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən edən ilkin başlanğıclar kimi çıxış edən hüquqi prinsiplər hüquq yaradıcılığı və hüquqtətbiqi prosesində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayırlar. Bütövlükdə isə hüququn prinsiplərinin əhəmiyyəti aşağıdakılarda ifadə olunur:

a) qanunvericiliyin inkişaf tendensiyasının daha dəqiq müəyyən edilməsi;

b) hüquqi aktların mənasının aydın şəkildə dərk edilməsi;

c) hüquq normalarının məntiqi ardıcılıqla sistemləşdirilməsi;

ç) hüquq münasibətlərinin stabilliyinin təmin olunması;

d) hüquqda boşluqların aradan qaldırılması və s.
Hüququn prinsiplərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. ümumhüquqi prinsiplər;
2. sahəvi prinsiplər;
3. sahələrarası prinsiplər.

Ümumhüquqi prinsiplər bütün hüquq sahələri üçün ümumi olan ideyaları özündə əks etdirir və bütün hüquq sisteminin mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- hüququn aliliyi;
- qanunçuluq;
- hüquq bərabərliyi;
- demokratizm;
- ədalət;
- humanizm;
- şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti;
- təqsirə görə məsuliyyət;
- hüquq və vəzifələrin vəhdəti.

Sahələrarası prinsiplər bir neçə hüquq sahəsinin ümumi xüsusiyyətlərini ifadə edir və iki və daha çox hüquq sahəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Sahələrarası hüquqi prinsiplər hüquqi tənzimetmənin hər iki hissəsi - xüsusi və ümumi hissələri üçün xarakterikdir. Ümumhüquqi prinsiplər kimi sahələrarası prinsiplər də ictimai münasibətlərin geniş dairəsinə şamil olunur. İctimai münasibətlərin hər bir qrupunda və hər bir hüquq sahəsində sahələrarası prinsiplər öz inkişafını tapır və müəyyən xüsusiyyətlər kəsb edir. Sahələ-

rarası prinsiplərə çəkişmə, dispozitivlik, təqsirsizlik prezumpsiyası və s. aiddir. Lakin özünün xarakterinə görə sahələrarası prinsiplər eyni zamanda sahəvi prinsiplər də ola bilər⁷⁰.

Hər bir hüquq sahəsi ümumi və sahələrarası prinsiplərlə yanaşı, yalnız ona xas olan hüquqi prinsiplərə də əsaslanır⁷¹. Belə prinsiplər sahəvi prinsiplər adlanır. Sahəvi prinsiplər bu və ya digər konkret hüquq sahəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu sahənin normalarında təsbit olunan sahəvi prinsiplər hüququn prinsiplərinin ümumi sistemində ən aşağı mərtəbəni təşkil etməklə, daha yüksək səviyyədəki əsas ideyaları konkretləşdirir. Sahəvi prinsiplərə misal olaraq cəzanın fərdiləşdirilməsi (cinayət hüququ), hakimiyyətlərin bölgüsü (konstitusiyaya hüququ), əməyin azadlığı (əmək hüququ) və s. prinsipləri göstərmək olar.

İstənilən dövlət orqanı və ya ictimai təsisatın lazımı qaydada və səmərəli işləməsi üçün onun dəqiq ifadə olunmuş və qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş fəaliyyət prinsiplərinin olması zəruridir. Bu baxımdan, bütün fəaliyyət növləri kimi vəkillik fəaliyyəti də müəyyən prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Prinsip, ilk növbədə, normadır, davranış qaydasıdır. Çoxsaylı digər hüquqi, sosial və başqa kateqoriya və prinsiplərin vəkillik institutuna təsir etməsi həm bu institutun özü, həm də bu sistemə cəlb olunan bilik sahələri üçün faydalıdır. Vəkilin fəaliyyəti yaradıcılıq fəaliyyəti olduğundan bu prosesə digər sahələrin ideya və

prinsipləri cəlb olunur və inkişaf etdirilir⁷². Vəkillik institutunun prinsipləri dedikdə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə öz vəzifələrinin icrası və səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı vəkilin rəhbər tutmalı olduğu ilkin başlanğıclar və əsas ideyalar (müddəalar) başa düşülməlidir. Bu ideyalar hüquqi xarakter daşıyır, dövlət tərəfindən hüquq vasitəsi ilə mühafizə olunur. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, vəkilliyin fəaliyyət prinsipləri bu institutun təşkili və fəaliyyəti qaydasını müəyyən edən normativ və qeyri-normativ məzmunlu rəhbər müddəaları və ilkin başlanğıcları özündə əks etdirir. Göstərilən prinsiplərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar həm konkret vəkilin, həm də bütövlükdə vəkilliyin hərəkətlərinin xarakterini müəyyən edirlər⁷³.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin II hissəsinə görə vəkillik qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə isə, hüquq ədəbiyyatının, qanunvericiliyin və vəkillik haqqında hüquq təcrübəsinin təhlili göstərir ki, vəkilliyin təşkili və fəaliyyətinin əsasında aşağıdakı prinsiplər dayanır:

1. qanunçuluq prinsipi;
2. humanizm prinsipi;
3. ədalət prinsipi;
4. demokratizm prinsipi;

5. insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi;

6. müstəqillik və vəkillərin fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi;

7. qarşılıqlı əlaqə prinsipi;

8. vəkil sirrinin qorunması prinsipi;

9. vəkillərin hüquq bərabərliyi prinsipi;

10. özünüidarəetmə prinsipi;

11. korporativlik prinsipi;

12. şəxsin ləyaqətinə hörmət prinsipi və s.

Qanunçuluq prinsipi bütün dövlət orqanlarının və ictimai təsisatların fəaliyyətinin ən əsas prinsipi kimi çıxış edir. Qanunçuluq cəmiyyətdə hüquq qaydasının təmin edilməsinin mühüm şərti kimi çıxış edir. Son dövrlər qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi dövlətin vacib vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Dövlətin hüquqi məsuliyyəti qanunçuluğun təmin edilməsinin xüsusi hüquqi vasitəsi kimi xarakterizə oluna bilər⁷⁴. Hüquqi kateqoriya kimi qanunçuluq hüquqyaradıcılığı və hüquqtətbiqi ilə bilavasitə və sıx surətdə bağlıdır. Onun möhkəmləndirilməsi ictimai münasibətlərin kompleks hüquqi tənzimlənməsini, lazımi təşkilati-idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini, inzibati-prosessual fəaliyyətə sistemli yanaşmanı tələb edir⁷⁵. Bu gün vətəndaşlar və özəl təşkilatlar üçün qanunçuluq hüquq normalarına ciddi və dönmədən əməl olunmasını ifadə edir⁷⁶. Qanunçuluğu ictimai-siyasi həyat rejimi, dövlət aparatının təşkili və fəaliyyə-

ti, onların insanlarla və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması vəsitəsi, habelə dövlət idarəetmə metodu kimi nəzərdən keçirmək olar. Qanunçuluğu sahəvi və ya sahələrarası prinsiplərə aid etmək olmaz. Hüquqi prinsiplər sistemində qanunçuluq həlledici rola malikdir. Çünki qanunçuluq, birincisi, istənilən hüquq sisteminin normal fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir, ikincisi, o mahiyyət etibarını ilə digər hüquqi prinsipləri də özündə ehtiva edir⁷⁷.

Vəkiliyin fəaliyyətində qanunçuluq prinsipi aşağıdakılarda təzahür edir:

- vəkilliyin təşkili və fəaliyyəti qaydası, vəkillərin hüquq və vəzifələri qanunla müəyyən olunur;

- vəkil öz müştərilərinin hüquq və qanuni maraqlarını qoruyarkən yalnız qanuni üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir (əgər müştəri tələb etsə belə, vəkil yalan, sübutların saxtalaşdırılması və digər qadağan olunmuş metodlardan istifadə edə bilməz);

- öz peşəkar fəaliyyətini həyata keçirərkən vəkil məhkəmələr, prokurorluq, ibtidai istintaq orqanları və s. bu kimi subyektlər tərəfindən yol verilən qanun pozuntusu hallarını aşkara çıxarır və belə pozuntuları aradan qaldırır, öz müştərilərinin pozulmuş hüquqlarını bərpa edir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, qanunun tələblərinə ciddi surətdə əməl olunması vəkilin və vəkiliyin fəaliyyətinin məcburi şərtidir. Bu o deməkdir ki, vəkil

şəxsin xəyali deyil, gerçək hüquqlarını, onun istənilən deyil, yalnız qanuni maraqlarını müdafiə etməlidir. Göründüyü kimi, vəkillik hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində qanunçuluq prinsipini təmin edir⁷⁸. Hüquqi dövlətdə şəxsiyyətin subyektiv hüquqlarına və qanuni maraqlarına əməl olunması prioritet məsələ kimi çıxış edir.

Humanizm vəkilliyi insana xidmət üçün nəzərdə tutulmuş institut kimi xarakterizə edən fundamental prinsipdir. Bu prinsipə görə vəkilliyin əsas təyinatı insanın hüquqlarını, azadlıqlarını, qanuni maraqlarını, şərəfini, ləyaqətini, təmiz adını, həyatını, sağlamlığını, şəxsi sirlərini və mülkiyyətini müdafiə etməkdən ibarətdir. Humanizm hər bir insanın şəxsi keyfiyyətlərini və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə almaqla, hər kəsə hörmətlə yanaşılmasını nəzərdə tutur. Cəmiyyətdə həkim kimi vəkil də ən humanist və sosial faydalı peşə sahibi kimi çıxış edir.

Ədalət prinsipi. Ədalət fəlsəfi, mənəvi, siyasi və hüquqi bir kateqoriyadır. Fəlsəfədə ədalət insanın humanist dünyagörüşünü müəyyən edən başlıca element kimi nəzərdən keçirilir. Aristotel ilk dəfə olaraq ədalətin bərabərləşdirici və bölüşdürücü səviyyələrini fərqləndirmişdir. Epikürə görə, ədalət zərər vurmama haqqında razılışdır. T.Hobbsun fikrincə, ədalət qanuna tabe olmağı ifadə edir. A.Smit, K.A.Helvetsi, P.A.Kuropatkin, P.J.Prudon, Q.Spenser kimi müəlliflər ədaləti insanlar arasında bərabərlik kimi nəzərdən

keçirirlər. R.İyering isə hesab edir ki, ədalət həm bütün cəmiyyətin, həm də ayrıca şəxsiyyətin maraqlarına əsaslanmalıdır⁷⁹.

Ədalətlik hüquqşünasların peşə fəaliyyətinin başlıca prinsipidir. Bu baxımdan, hüquqşünas bəzən "ədalət təmsilçisi" də adlanır (latınca ius-hüquq, iustitia-ədalət, ədliyyə).

Hüquqi dövlətdə ədalət prinsipinin rolu olduqca böyükdür və burada o, bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə şamil olunur. Ədalət prinsipi hüququn ümumsosial mahiyyətini, hüquqi əlaqələrin iştirakçıları, şəxsiyyət və cəmiyyət, vətəndaş və dövlət arasında kompromis cəhdlərini ifadə edir. Ədalət fəaliyyətlə onun sosial nəticələri arasında uyğunluğun olmasını tələb edir. Məsələn, əmək və onun ödənilməsi, zərər və onun əvəzi, cinayət və cəza bir-birinə uyğun və mütənasib olmalıdır.

Vəkillərin fəaliyyətində ədalət prinsipi əsasən aşağıdakıları ifadə edir:

- bir şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsi digər şəxslərin hüquqlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmamalıdır;

- hər kəs yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaqda bərabərdir;

- cəzanın ağırlığı əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmalıdır;

- vəkil şübhəli və təqsirləndirilən şəxsləri əsassız və qanunsuz mühakimədən müdafiə etməlidir.

Demokratizm prinsipi. Vəkiliyin fəaliyyətində demokratiklik onunla xarakterizə olunur ki, bu fəaliyyət müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təminatına yönəlmişdir. Bir şəxsin azadlığı hamının azadlığı ilə vəhdətdə çıxış edir. Şəxslərin maraqlarının müdafiəsi azadlıq, bərabərlik, ədalət kimi şəxsiyyətə, cəmiyyətə və dövlətə fayda gətirə bilən mühüm insani dəyərlərin real olaraq təzahür etməsi ilə bağlıdır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiə mexanizmlərinin olmasını nəzərdə tutur. Hüquq və azadlıqların müdafiəsi pozulmuş (mübahisələndirilən) hüquq və azadlıqların bərpa edilməsinə (tanınmasına) yönəlir. Müasir dövrdə həqiqi davamlı inkişaf yalnız əhalisinin sosial, siyasi, iqtisadi hüquqlarının və azadlıqlarının tam təmin olunduğu ölkələrdə mümkündür. İnsan hüquqları dedikdə, cəmiyyətin üzvü olan hər bir fərdin, şəxsin hüquqları başa düşülür və bəşəriyyətin bütün inkişafı dövründə demokratik və humanist ideyalara əsaslanan qanunların qəbul edilməsi, müxtəlif təsisatların yaradılması insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmişdir⁸⁰. Dövlətdə insan hüquqlarının təminatına yönələn nə qədər çox müdafiə mexanizmi mövcud olarsa, həmin cəmiyyətdə humanizm və bəşəri dəyərlərə hörmət də bir o qədər yüksək olar. Vəkillik də belə müdafiə mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, hüquq və azadlıqların müdafiə-

sini peşəkar şəkildə həyata keçirən və vətəndaşların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardıma olan konstitusion hüquqlarının səmərəli şəkildə realizəsini təmin edən hüquq müdafiə institutu kimi vəkilliyin və bu institutu təmsil edən vəkillərin cəmiyyətdə rolu əvəzənməzdir.

Müstəqillik prinsipi vəkillik institutunun səmərəli fəaliyyət göstərməsində olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu institutun uğurlu fəaliyyəti həlledici dərəcədə məhz onun müstəqilliyindən asılıdır.

Vəkil öz vəzifələrini icra edərkən və səlahiyyətlərini həyata keçirərkən müstəqildir və onun iradəsini sərbəst surətdə ifadə etməsinə hər hansı formada təsir göstərilməsi (müdaxilə edilməsi) və ya ona konkret göstərişlər verilməsi yolverilməzdir. Göstərilənlər vəkillik institutunun hüquqi təbiətinə ziddir. Belə ki, o, dövlət orqanlarını, ictimai təşkilatları, ayrı-ayrı dövlət qulluqçularını təmsil etmir. O, heç bir imperativ mandatla bağlı deyildir və hər hansı hakimiyyət orqanından, təşkilatdan, vəzifəli və ya xüsusi şəxsdən göstəriş almır. Yalnız müdaxilələrdən azad olmaqla müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən vəkil insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını səmərəli müdafiə edə bilər. Onun digər dövlət orqanları ilə bağlı olmaması, inzibati orqanların qərarlarına tabe olmaması bir tərəfdən qanunla ona həvalə edilən vəzifələri icra etməsinə imkan verir, digər tərəfdən isə vətəndaşların bu instituta inamının möhkəmlənməsinin şərti kimi çıxış edir.

Y.P.Semenyako qeyd edir ki, yalnız müstəqil və-

kil hakimiyyət nümayəndələrindən çəkinmədən müştəriləri qarşısında və deməli, hüquqtətbiqi və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sahəsində təmsilçisi kimi cəmiyyət qarşısında öz öhdəliklərini icra etmək iqtidarındadır⁸¹.

Vəkiliyin fəaliyyətində müstəqillik prinsipi iki aspekti - bütövlükdə vəkillər kollegiyasının müstəqilliyini və ayrı-ayrılıqda hər bir vəkilin müstəqilliyini özündə əks etdirir. Vəkiliyin təşkili və fəaliyyətinin əsasları qanunla müəyyən olunur. Hər hansı bir orqan normativ akt qəbul etməklə və ya başqa şəkildə vəkiliyin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməz. Təşkilati quruluşuna görə vəkillik heç bir mərkəzi və ya yerli hakimiyyət orqanına tabe deyildir.

Qarşılıqlı əlaqə prinsipi. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin edən digər orqanlarla konstruktiv qarşılıqlı əlaqələr vəkilin səmərəli fəaliyyətinin ən mühüm prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. Vəkilə verilmiş səlahiyyətlər onun məhkəmə, prokurorluq və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin edən digər dövlət orqanları ilə labüd qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Onlarla konstruktiv qarşılıqlı əlaqələr olmadan vəkilin fəaliyyətinin səmərəliliyindən danışmaq olmaz.

Vəkillik və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi ən ümumi şəkildə onda ifadə olunur ki, onların hər ikisi hüquqi dövlətin başlıca prinsiplərindən olan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi prinsipini hə-

yata keçirməyə çalışırlar. Qanunçuluğu təmin edən dövlət hakimiyyəti orqanları vəkilliklə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməkdə maraqlı olmalıdırlar. Çünki peşəkar vəkillər əhaliyə keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsində, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasında, onların maraqlarının təmsil və təmin olunmasında, cəmiyyətdə hüquqi maarifləndirmənin, hüquqi şüurun və hüquq mədəniyyətinin inkişafında, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayırlar.

A.P.Qaloqanovun fikrincə, vəkillik və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi elə olmalıdır ki, əhalinin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququ lazımı səviyyədə təmin olunsun⁸².

Vəkillik və dövlət hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı əlaqə prinsipini hüquqi və demokratik dövlət quruculuğuna nail olmaq məqsədilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təşkili və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ilkin başlanğıc və rəhbər ideya kimi nəzərdən keçirmək olar. Vəkillik və dövlət hakimiyyəti orqanlarının məqsədi ümumi olsa da (vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi) onların hüquqi təbiəti və müvafiq olaraq fəaliyyət prinsipləri fərqlidir.

Vəkillik vətəndaşlar, hüquqi şəxslər və digər subyektlərlə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında münasibətlərdə əlaqələndirici həlqə rolunda çıxış edir.

Vəkillik və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi baxımından hüquqi məsələlər üzrə peşə-

kar məsləhətçilərin hüquqyaradıcı orqanlara işə cəlb olunması praktikasının genişləndirilməsi məqsədəmüvafiq olardı. Vəkillər hüquqi aktların layihələrinin müzakirəsində demək olar ki, iştirak etmirlər. Vəkillərin hüquqyaradıcılığı fəaliyyətində bilavasitə iştirakı hüquqi aktların səmərəliliyini və keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa bilər.

Vəkil sirlərinin qorunması prinsipi. Vəkil siri vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Bu prinsipə əməl olunmaması müştərilərə hüquqi yardım göstərilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmağa bilər. Çünki, bu halda müştərilərin vəkilə inamı və etibarını itə bilər.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Qanunun 17-ci maddəsinə görə, vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkil sirlərini təşkil edir. Peşə vəzifələrini həyata keçirərkən məlum olan ibtidai istintaqın sirlərini təşkil edən məlumatların vəkil tərəfindən yayılması yalnız prokurorun və yaxud müstəntiqin icazəsi ilə ola bilər. İbtidai istintaqın sirlərini təşkil edən məlumatların yayılmasında təqsirli olan vəkillər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Müraciət etmiş şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq vəkilə məlum olmuş hallar barədə o, şahid kimi çağırılı və dindirilə bilməz. Vəkil göstərilən hallar barədə izahat verməməli və ona etibar edən şəxsin bil-

dirdiyi məlumatı yaymamalıdır. Vəkil sirrini təşkil edən məlumatlar vəkilin hüquqi yardım göstərdiyi cinayət, mülki və inzibati işlər üzrə, həmçinin həmin vəkilin iştirakı ilə aparılan məhkəmə prosesində sübut kimi qiymətləndirilə bilməz.

Vəkil sirrinin məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- vətəndaşın hüquqi yardım üçün vəkilə müraciət etməsi faktının özü və həmin müraciətin motivləri;

- cinayət, onun iştirakçıları və nəticələri haqqında məlumatlar;

- təqsirləndirilən və ya zərərçəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin şəxsi həyatı ilə bağlı olan və həmin şəxslərin yayılmasını istəmədikləri məlumatlar;

- hüquqi yardım üçün müraciət zamanı təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin qohumları və digər şəxslər tərəfindən bildirilən şəxsi xarakterli məlumatlar və s.

Vəkillərin hüquq bərabərliyi prinsipi - öz statusuna görə bütün vəkillər bərabərdir.

Özünüidarəetmə prinsipi. Bu prinsip vəkilliyin qeyri-dövlət xarakterindən irəli gəlir. Dövlət vətəndaş cəmiyyəti institutunu idarə etməməlidir. Vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi vəkillik özünüidarəetmə prinsipi-nə əsaslanır. Belə ki, öz fəaliyyəti ilə bağlı mühüm əhəmiyyətli daxili məsələləri vəkilliyin özünüidarəetmə orqanları müstəqil şəkildə həll edirlər.

Korporativlik prinsipi vəkillər kollegiyasının bütün üzvlərinin peşə maraqlarının və məqsədlərinin ümumi-

liyine əsaslanır. Bu prinsip, ilk növbədə, vəkillər kollegiyasının hər bir üzvünün həyata keçirilən fəaliyyətin keyfiyyətli, vicdanlı və qanuni olmasına görə öz həmkarları qarşısında mənəvi məsuliyyətini, habelə vəkillər kollegiyasının öz üzvlərinə qayğı göstərməsi zərurətini ifadə edir.

Şəxsin ləyaqətinə hörmət prinsipi. Vəkil insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini həyata keçirən dövlət institutlarından biri kimi təbii ki, öz fəaliyyətində şəxsin ləyaqətinə hörmət etməlidir. Bu prinsip qanunvericilikdə birbaşa təsbit edilməse də, müvafiq qanunvericiliyin təhlili əsasında belə bir prinsipin fəaliyyət göstərməsi qənaətinə gəlmək olar. Vəkil şəxsiyyətin ləyaqətinə hörmət edilməsi prinsipindən çıxış etməklə şikayətə baxılması nəticəsində ona məlum olmuş müştərinin şəxsiyyəti ilə bağlı məlumatları yaymamalıdır.

Beləliklə, hüququn prinsipləri hüquqi tənzimləmənin məzmununu və istiqamətini müəyyən edən, həm hüquqyaradıcılığına, həm də hüquqtətbiqinə şamil olunan, qanunvericilikdə normativ şəkildə öz əksini tapan əsas ideyalar, ilkin başlanğıclar və rəhbər müddəalardır. Onlar həm müəyyən hüquqi qanunauyğunluqları özündə əks etdirir, həm də bütün hüquqi tənzimləmə sistemində şamil olunan ümumi normaları müəyyən edirlər.

Bütün ictimai institutlar kimi vəkillik də müəyyən prinsiplər əsasında təşkil olunur və fəaliyyət göstərir. "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan

Respublikası Qanununda vəkilliyin fəaliyyət prinsiplərinin dairəsi bir qədər məhdud şəkildə təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 1-ci maddəsinin I hissəsinə görə vəkillik qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Hüquq ədəbiyyatının və xarici dövlətlərin vəkillik haqqında qanunvericiliyinin təhlili isə göstərir ki, bu institutun fəaliyyət prinsiplərinin dairəsi kifayət qədər geniş olmaqla aşağıdakıları əhatə edir:

- qanunun aliliyi prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- müstəqillik və vəkillərin fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi;
- demokratizm prinsipi;
- humanizm prinsipi;
- ədalət prinsipi;
- aşkarlıq prinsipi;
- konfidensiallıq prinsipi;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi;
- qarşılıqlı əlaqə prinsipi;
- vəkil sirlərinin qorunması prinsipi;
- vəkillərin hüquq bərabərliyi prinsipi;
- özünüidarəetmə prinsipi;
- korporativlik prinsipi;
- şəxsin ləyaqətinə hörmət prinsipi və s.

1.4. Vəkillik institutunun funksiyaları

Təbiətdə və cəmiyyətdə hər bir sistemin öz funksiyaları vardır. Bir sistem kimi hüquq da mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Hüquq, ümumilikdə dövlətin funksiyaları ilə üst-üstə düşən xüsusi hüquqi və ya xüsusi yuridik funksiyalara malikdir⁸³. Məlum olduğu kimi, hüququn funksiyaları ictimai münasibətlərə təsirin əsas istiqamətləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, hüququn hər hansı bir funksiyasının məzmununu təhlil edərkən hüququn təyinatı ilə onun təsir istiqamətləri arasındakı əlaqədən çıxış etmək lazımdır. Hüququn funksiyaları onun fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini deyil, yalnız başlıca və əsas istiqamətlərini ifadə edir. Hüququn təsir istiqamətləri onun təyinatı ilə müəyyən edilir⁸⁴. Funksiyalarda dövlətin təyinatı və bu və ya digər inkişaf mərhələsində yerinə yetirməli olduğu sosial rolu öz əksini tapır. Dövlət və hüquq nəzəriyyə-sində dövlətin funksiyaları ilə onun sosial təyinatının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi aktual problemlərdən biri kimi çıxış edir. Bəzi müəlliflər dövlətin funksiyaları ilə onun sosial təyinatını eyniləşdirirlər⁸⁵. Digər müəlliflər isə bu yanaşmanın əksinə çıxış edərək, onların eynimənalı anlayışlar olmadığını göstərirlər⁸⁶.

Ümumiyyətlə, "funksiya" termini latınca "function" sözündən yaranıb və mənası "icra etmə, həyata keçirmə" deməkdir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "funksiya" sözü "vəzifə, fəaliyyət dairəsi" kimi izah edilir⁸⁷.

Hüquqi funksiyalar özlərinin normativ ifadəsini ən mühüm qanunvericilik aktlarında hüquqi tənzimləmənin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi şəklində tapır. Prof. A.M.Qasimov "hüququn funksiyası"na insanların iradəsinə, onların davranışına, ictimai münasibətlərə hüquqi təsir istiqamətləri kimi anlayış verir. Onun fikrincə, hüquqi təsir istiqaməti hüquq qarşısında duran vəzifələrlə müəyyən edilir⁸⁸. Bu baxımdan "məqsəd", "funksiya", "vəzifə" anlayışları bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, əvvəlcə məqsəd müəyyən edilir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya vəzifələr qoyulur və həmin vəzifələrin icrası funksiyalara uyğun olaraq reallaşdırılır. Dövlətin əsas vəzifələri - bütövlüyün təmin edilməsi və cəmiyyətin idarə olunması onun funksiyaları vasitəsilə realizə olunur. Öz funksiyalarını yerinə yetirməklə dövlət cəmiyyətin idarə edilməsi üzrə vəzifələrini həll edir. Funksiyaların yaranma ardıcılığı cəmiyyətin tarixi inkişafının gedişində onun qarşısında duran vəzifələrin növbəliliyindən, onun güddüyü məqsədlərdən asılıdır. Dövlətin funksiyalarının yaranması və dəyişməsi cəmiyyətin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Vəzifə və funksiya qarşılıqlı əlaqəli olsa da, eynimənalı anlayışlar deyildir. Vəzifə həll edilməli olandır, funksiya isə belə həlletməyə yönələn fəaliyyət növüdür. Heç bir dövlətdə onun mahiyyəti, məzmunu, hakim dairələrin ideoloji baxışları, həmin dövlətin sosial-sinfi təyinatı ilə şərtlənməyən məqsəd və vəzifələr və bu-

na müvafiq funksiyalar mövcud ola bilməz⁸⁹. Dövlət o zaman məhsuldar fəaliyyət göstərir ki, onun funksiyaları tam şəkildə cəmiyyətin obyektiv tələbatlarına uyğun gəlsin. Deməli, əvvəlcə obyektiv ictimai tələbatlar dərk olunmalı, sonra isə dövlətin funksiyaları və onların həyata keçirilməsi mexanizmi müəyyən edilməlidir. Bütün bunlar isə insanların şüurlu fəaliyyəti ilə təmin olunur.

Hüquq ədəbiyyatında dövlətin funksiyalarının aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri qeyd olunur:

1. ictimai həyatın bu və ya başqa sahəsində davamlı formalaşmış dövlət fəaliyyəti;

2. dövlətin mahiyyəti və onun müvafiq funksiyalarını bilavasitə realizə edən sosial təyinatı arasında bilavasitə əlaqə;

3. cəmiyyətin inkişafının hər bir tarixi mərhələsində qarşıda dayanan konkret məsələləri həll etmək və bu və ya başqa məqsədlərə çatmaq üçün dövlət funksiyalarının istiqamətliyi;

4. funksiyaların müəyyən formalarda (ən çox hüquqi formada), dövlət hakimiyyətinə xas olan xüsusi metodlarla həyata keçirilməsi⁹⁰.

M.F.Məlikova qeyd edir ki, dövlətin funksiyası öz məzmununa görə dövlət fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsini və ya bütün sahələrini deyil, eyni məzmunlu bir sıra sahələrini, necə deyərlər, yekcins sahələrini əhatə edir. Belə ki, ölkənin təsərrüfat həyatının təşkili sahəsində dövlətin fəaliyyətinin başlıca istiqamətini onun

iqtisadi funksiyaları, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyətinin başlıca istiqamətini ölkəni kənar hücumlardan qorumaq funksiyası təşkil edir⁹¹.

N.İ.Matuzov və A.V.Malko dövlətin müasir daxili funksiyalarına aşağıdakıları aid edir:

- insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi, hüquq qaydasının təmin edilməsi;

- davamlı rejimdə iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində və dövlət tərəfindən əlaqələndirilməsində ifadə olunan iqtisadi funksiya;

- vergitutma funksiyası;

- ekoloji funksiya;

- əhəlinin sosial müdafiəsi funksiyası⁹².

M.N.Marçenko dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi prosesinə görə aşağıdakı funksiyaları fərqləndirir:

1. qanunvericilik və ya hüquq yaradıcılığı funksiyası;

2. idarəetmə funksiyası;

3. hüquq mühafizə funksiyası;

4. məhkəmə funksiyası;

5. informasiya funksiyası⁹³.

İctimai həyatın sahələrinə görə siyasi sahədə həyata keçirilən funksiyalar, iqtisadi sahədə həyata keçirilən funksiyalar, sosial sahədə həyata keçirilən funksiyalar, mənəvi sahədə həyata keçirilən funksiyalar və hüquqi sahədə həyata keçirilən funksiyalar fərqləndirilir.

Hüquqi sahədə həyata keçirilən funksiyalar içəri-

sində hüquq müdafiə funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan vəkillik institutunun həyata keçirdiyi funksiyaları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, vəkillik dövlətə lazım olduğu qədər, bəlkə də, daha çox cəmiyyətə lazımdır. Cəmiyyəti dövlətsiz təsəvvür etmək qədər, onu hüquqi müdafiəsiz də təsəvvür etmək çətindir. Bəşəriyyət yaranandan insanlar arasında ədalət, humanizm, xeyirxahlıq, doğruluq kimi müsbət hallarla, keyfiyyətlərlə yanaşı zorakılıq, yalan, ədalətsizlik, haqsızlıq, qisas və s. bu kimi mənfi hallar və münasibətlər də mövcud olmuşdur. Bu münasibətləri yumşaltmaq, zorakılığı azaltmaq və ədalətsizliklərin qarşısını almaq üçün tarixən müxtəlif mexanizmlər düşünülmüş və tətbiq edilmişdir. Belə mexanizmlərdən biri kimi vəkillik çıxış edir. Bu baxımdan, ictimai hüquq müdafiə institutu kimi vəkillik cəmiyyətdə çox mühüm, həyati əhəmiyyətli funksiyalar yerinə yetirir. Bu funksiyalar aşağıdakılarda ifadə olunur:

1. Vəkillik vətəndaşla dövlət arasında yaranmış ziddiyyətlərin araşdırılaraq həll olunmasında və beləliklə də bu ziddiyyətlərin daha da gərginləşərək cəmiyyətdə xaosa və qeyri-stabilliyə səbəb olmasının qarşısının alınmasında və bu yolla vətəndaş-dövlət münasibətlərində inam və etimadın təmin olunmasında əvəzsiz rol oynayır.

2. Vəkillik cəmiyyətdə özbaşınalıq, qanunsuzluq və ədalətsizlik hallarına qarşı mübarizə aparan vətən-

daş cəmiyyəti institutudur.

3. Vəkillik mühüm sosial qarşılıqlı yardım forması kimi çıxış edir.

4. Vəkillik ədalət mühakiməsinin lazımı şəkildə aparılmasına səmərəli ictimai nəzarət formasıdır.

5. Vəkillik insan hüquqları sahəsində dövlət siyasətinə, hüquqyaradıcılığına və hüquqtətbiqi praktikasına müstəqil təsir faktorudur.

6. Himayədarlıq funksiyası.

7. Sosial-psixoloji funksiya.

8. Vasitəçilik (mediator) funksiyası.

9. Sosial-tənqidi funksiya.

9. Hüquqi maarifləndirmə funksiyası.

Peşəkar müdafiə və təmsilçilik (nümayəndəlik) institutu kimi vəkilliyin mövcudluğunun və fəaliyyətinin başlıca məqsədi cəmiyyətdə ehtiyacı olan hər kəsə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir. Həmçinin göstərmək lazımdır ki, vəkilliyin məqsədlərini, vəzifələrini və funksiyalarını bilavasitə və təndəş cəmiyyəti özü müəyyən edir. Qeyri-dövlət orqanları içərisində, demək olar ki, digər heç bir orqana vəkilliyə həvalə edilən qədər mühüm dövlət funksiyaları verilməmişdir.

Bu, mübahisəsiz bir faktdır ki, vəkillik cəmiyyətdə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi prosesində mühüm rol oynayır. Doğrudur, bu, vəkilliyin bilavasitə icra etməli olduğu vəzifə və funksiyalar sırasına daxil deyil. Amma vəkillik fəaliyyətinin

həyata keçirilməsi son nəticədə (yeni dolay yolla) bu prosesə mühüm töhfə verir. Lakin hüquq ədəbiyyatında bununla bağlı fərqli fikirlər də vardır. Məsələn, müəlliflərdən V.A.Vaypan qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmlənməsinə köməklik göstərilməsinin vəkilliyin funksiyalarına aid edilməsini düzgün hesab etmir. Onun fikrincə, bu, dövlətin özünün funksiyaları sırasına daxildir. Dövlət bu funksiyasını həyata keçirmək üçün müvafiq aparatını - dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən hüquq mühafizə orqanları sistemini yaradır. Son nəticədə dövlətin deyil, onun (həmin dövlətin) təqib etdiyi vətəndaşın tərəfində dayanmalı olan və müstəqil, dövlətdən asılı olmayan orqan kimi vəkillik öz hüquqi təbiətinə görə qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi üzrə funksiyaların yerinə yetirilməsində dövlət orqanlarına köməklik göstərə bilməz. Dövlət isə vəkilliyin üzərinə bu funksiyaları yerinə yetirmək vəzifəsi qoymaq, yəni onu qanunçuluğun möhkəmləndirilməsində (cinayətlərin üstünün açılmasında, cinayətkarların ifşa edilməsində, hazırlanan hüquq pozuntuları ilə bağlı hüquq mühafizə orqanlarının məlumatlandırılmasında və s.) hüquq mühafizə orqanlarına yardım göstərilməsi üzrə agentə çevirmək hüququna malik deyildir⁹⁴. Həmçinin müəllif hesab edir ki, dövlət vəkilliyə "vətəndaşları qanunlara dəqiq və dönmədən riayət etmə ruhunda tərbiyə etmək" funksiyası da həvalə edə bilməz. Eyni zamanda, vəkillər 1990-cı ilin sentyabrında Nyu-Yorkda qəbul edilmiş

"Beynəlxalq Hüquqşünaslar Assosiasiyasının hüquq peşələrinin müstəqillik standartları"nın 5-ci bəndinə diqqət yetirməlidirlər: "Hüquq peşələrinin təmsilçilərinin və dövlət orqanlarının üzərinə cəmiyyəti hüquqi dövlətin prinsipləri, müstəqil məhkəmə sisteminin və bütün hüquq peşələrinin əhəmiyyəti ilə bağlı təlimləndirmək və maarifləndirmək, habelə onu hüquq və vəzifələr, o cümlədən onların həyata keçirilməsinin mümkün və lazımi üsulları barədə məlumatlandırmaq vəzifəsi qoyulur"⁹⁵.

Məlumdur ki, hüququn həyata keçirilməsinə ictimai nəzarət olmazsa, hüquq səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz və özünün mənəvi-əxlaqi və humanist əsaslarından məhrum olar. Hüququn tətbiqinə və ona əməl olunmasına ictimai nəzarətin zəruriliyi obyektiv olaraq cəmiyyətin özü tərəfindən öz maraqları naminə hüquqi himayədarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Lakin bütövlükdə cəmiyyət bu fəaliyyəti həyata keçirə bilmədiyi üçün hüquqi himayədarlıq, qəyyumluq fəaliyyəti ilə onun ayrı-ayrı nümayəndələri, yəni hüquq müdafiəçiləri məşğul olur. Onlar xüsusi ictimai institut kimi təşkilatlanaraq vəkilliyi əmələ gətirirlər. Hüququn müdafiəsi üzrə xalqın və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində hüquq mədəniyyəti real olaraq təzahür edir, hüquq və azadlıqlar isə dolğun və səmərəli şəkildə reallaşır. Bütövlükdə, hüquq müdafiə institutları, xüsusən də vəkillik olmadan həqiqi hüquq da ola bilməz.

Geniş mənada vəkillik vətəndaş cəmiyyətinin hüquq müdafiə institutu kimi çıxış edir. Bu baxımdan, pozulmuş hüquqların müdafiəsi vəkilin ən mühüm funksiyasını təşkil edir. Bəzən, bu funksiyanın daşıyıcı subyektinin kim olmasından asılı olaraq müdafiənin üç əsas növünü fərqləndirirlər:

1) təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin özü tərəfindən həyata keçirilən müdafiə - ifadə vermək və ya bundan imtina etmək, vəsatət vermək, etiraz etmək, şikayət vermək, prokuror tərəfindən, məsələn, tutulmanın qanuniliyinin yoxlanılmasını tələb etmək;

2) təhqiqat, ibtidai istintaq və prokurorluq orqanlarının özünün həyata keçirdiyi müdafiə - qanun onlardan işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması, təqsirləndirilən şəxsin vəziyyətini yaxşılaşdıran, məsuliyyətini yüngülləşdirən və təqsirini azaldan halların müəyyən edilməsini, təqsirləndirilən şəxsin ona elan olunmuş ittihamdan qanunla müəyyən edilmiş üsul və vasitələrlə müdafiə olunma imkanının yaradılmasını tələb edir. Lakin göstərilən hərəkətlər şübhəli (təqsirləndirilən) şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsinin forması kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Çünki bu hərəkətlər göstərilən orqanların vəzifəsi kimi çıxış edir;

3) xüsusi olaraq işdə iştirak etmək üçün cəlb edilmiş və müvafiq səlahiyyət verilmiş "müdafiəçi" adlanan peşəkar vəkillər tərəfindən həyata keçirilən müdafiə⁹⁶.

İxtisaslaşdırılmış hüquqi yardım göstərilməsi elə

ictimai funksiyadır ki, onun sayəsində həm şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsi, həm də ədalət mühakiməsinin qarşısında duran vəzifələrin həlli təmin olunur⁹⁷.

Mühakimə icraatında təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi funksiyasını həyata keçirməklə vəkillik hüquq normalarına əməl olunmasına retrospektiv nəzarət funksiyası həyata keçirir, yəni məhkəmənin diqqətini ibtidai araşdırma mərhələsində yol verilən hüquq pozuntusu hallarına yönəldir.

Müdafiə funksiyası mütləq xarakter kəsb edir. Ona görə də vəkil heç bir halda ittihamı inandırıcı qəbul edə və müdafiə funksiyasını həyata keçirməkdən imtina edə bilməz.

Prosessual funksiyalarını həyata keçirməklə vəkil öz fəaliyyətini bütünlüklə təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəldir. Lakin vəkilin fəaliyyəti yalnız müdafiə etdiyi şəxsin maraqlarına deyil, həm də bütövlükdə ədalət mühakiməsinin maraqlarına xidmət edir. Məlum olduğu kimi, ədalət mühakiməsinin məqsədlərinə dolğun şəkildə nail olunması üçün eyni dərəcədə həm yüksək keyfiyyətli ittiham, həm də yüksək keyfiyyətli müdafiə lazımdır. Obyektiv həqiqəti yalnız bu iki mexanizmin səmərəli və balanslaşdırılmış şəkildə uzlaşdırılması (çəkişmə prinsipi) nəticəsində müəyyən etmək olar. Müdafiəçi (vəkil) hüquqi yardım göstərməklə qanunçuluğun möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaradır, mühakimə icraatında haq-

sızlığa, habelə məhkəmə səhvlərinə yol verilməsi hallarının qarşısını alır.

O.V.Sineoki göstərir ki, ümumi qaydaya görə vəkillik üç mühüm funksiya yerinə yetirməlidir:

1) məhkəməyəqədər istintaq mərhələsində təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin, birinci instansiya məhkəməsində təqsirləndirilən şəxsin, apelyasiya və kassasiya instansiyalarında isə məhkum edilmiş şəxsin hüquqlarını müdafiə etmək;

2) məhkəmələrdə və digər dövlət orqanlarında (təsərrüfat məhkəmələrində, hüquq mühafizə orqanlarında, hakimiyyət və idarəetmə orqanlarında) müxtəlif kateqoriya (cinayət, mülki, inzibati) işlərə baxılması zamanı vətəndaşlara və hüquqi şəxslərə hüquqi yardım göstərilməsi;

3) əhaliyə və hüquqi şəxslərə hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlərin verilməsi ilə bağlı konsultasiya fəaliyyəti⁹⁸.

Y.F.Lubşev hesab edir ki, hüququn inkar edilməsi, ondan sui-istifadə olunması, onun tələblərinə riayət edilməməsi, vəzifələrin özbaşına genişləndirilməsi hər hansı sosial təzahürü nizama sala bilməz. Bu baxımdan, vəkillik qanunla məhdudiyətsiz hakimiyyəti çəkindirən, onun tərəfindən insanların talelərinə vurulan zərbələri azaldan, hüquq mühafizə orqanlarının işçilərini düşünülməmiş addımlardan çəkindirən sistem kimi çıxış edir⁹⁹. Lakin vəkillik bu funksiyaları vəkillik haqqında yeni qanunvericiliyin qəbul edildiyi,

köhnə stereotiplərin aradan qaldırıldığı və hər kəsin hüquq və azadlıqları uğrunda real mübarizə aparan təşkilat kimi onun cəmiyyətdə həqiqətən də lazımı nüfuz qazandığı halda sonadək yerinə yetirə bilər¹⁰⁰. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə dövlət tərəfindən keyfiyyətli hüquqi yardımın, vəkil xidmətlərinin hər kəs üçün əlçatan olması (vəkiliyin müstəqilliyinin təmin edilməsi, pulsuz hüquqi yardımın göstərilməsi üçün onun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi, peşə fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün vəkillərə yer ayrılması və s.) istiqamətində xeyli işlər görülür. Lakin bu işlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti yeni tələblərə uyğun olaraq artırılmalıdır. Məsələn, pulsuz vəkil məsləhətlərinin (vəkil xidmətlərinin) onlayn qaydada dövlət hesabına təqdim edilməsi üçün xüsusi İnternet portallarının yaradılması və onun zəruri maliyyə təminatının həyata keçirilməsi əhəmiyyətli ola bilər.

Vəkiliyin funksiyaları sırasında öz müştərilərinin kommersiya müəssisələrinin idarə olunmasını (banklarda müəssisənin hesablarının açılması, həmin hesabların idarə olunması, müxtəlif müqavilələrin bağlanması, lazımi sənədlərin hazırlanması, sənədlərin hüquqi ekspertizasının aparılması və rəy verilməsi və s.) da göstərmək olar. Bu, dünya təcrübəsində hamılıqla qəbul olunmuş vəkil funksiyalarından biri kimi çıxış edir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrinin vəkilləri üçün ümumi qaydalar məcəlləsinin (1998-ci il) üçüncü fəslə vəkillər tərəfindən öz müştərilərinin vəsaitlərinə

sərəncam verilməsi üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi qaydalarına həsr olunub.

Avropada vəkil peşəsinə dair əsas prinsiplər haqqında Xartiya və Avropa vəkillərinin davranış Kodeksinin preambulasının "Vəkilin cəmiyyətdəki funksiyası" adlanan 1.1.-ci bəndində göstərilir ki, qanunun aliliyinə hörmətlə yanaşılan cəmiyyətlərdə vəkil xüsusi rola sahibdir. Vəkil təkcə qanunun icazə verdiyi həddə ona həvalə olunmuş tapşırıqları vicdanla yerinə yetirmir. O, ədalət mühakiməsinin maraqlarına xidmət etməklə həm ona etimad göstərən şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir, həm də müştərisinin məsləhətçisinə çevrilir. Demokratik cəmiyyətdə vəkilin peşə funksiyalarına hörmət nümayiş etdirilməsi qanunun aliliyinin ümdə şərtidir.

Vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi vəkilin aşağıdakı şəxslər qarşısında hüquqi və mənəvi məsuliyyətini şərtləndirir:

- müştərilər;
- qarşısında müştərinin maraqları təmsil olunan orqanlar, məhkəmələr;
- ümumi olaraq vəkillik və məxsusi olaraq bu sahənin təmsilçiləri;
- cəmiyyət (azad və müstəqil peşənin mövcudluğu dövlətin gücü və ictimai maraqlar qarşısında insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından əhəmiyyətlidir)¹⁰¹.

Vəkillik hüquq mühafizə funksiyaları yerinə yetirir. Lakin o, hüquq mühafizə orqanı deyildir. Çünki vəkilin

hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsi insan hüquqlarına riayət etməyə vadar edilməsi üzrə məcburetə səlahiyyəti yoxdur. Vəkil cinayət prosesində müdafiəçi, mülki prosesdə isə tərəflərin maraqlarını təmsil edən nümayəndə kimi çıxış edir.

Beləliklə, ən ümumi şəkildə vəkillərin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. şəxsiyyətin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi;
2. ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun təmin edilməsi;
3. hüquqi məsləhətlər vermə;
4. məhkəmədə təmsilçilik;
5. məhkəmə araşdırılmasının həyata keçirilməsi zamanı ədalətin və qanunçuluğun təmin edilməsi.

II FƏSİL HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU, VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ VƏ VƏKİLLİK İNS- TİTUTU

"Hüquqi dövlət" termini elmi dövriyyəyə XIX əsrin 30-cu illərində R. fon-Mol tərəfindən daxil edilmişdir. Hüquqi dövlət nəzəriyyəsi özündə demokratik, sosial yönümlü, hüququn hökmran olduğu dövlətin təbiəti, əlamətləri, prinsipləri haqqında konseptual ideyaların məcmusunu əks etdirir. Bu nəzəriyyə insana yönəlik və ümumsosial ədalətə əsaslanan dövlətçilik haqqında təlimlərin inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlət, onun mahiyyəti, təbiəti, əlamətləri, təyinatı, məqsədləri ilə bağlı problemlər tarixən bütün (qədim, yeni və müasir) dövrlərdə progressiv, dahi mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb edən aktual problemlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Çünki, despotik idarəetmə rejiminə, özbaşınalığa, mütləqiyyətə qarşı reaksiyalar şəklində hüquqi dövlət ideyaları bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Hakimiyyətin məhdudlaşdırılması, hakimiyyəti qəsb edənlərə qarşı mübarizənin hüququayğunluğu ilə bağlı ideyalar istənilən azadlıqsevər xalqa xas olmuşdur¹⁰².

Müasir dövrdə hüquqi dövlət ideyası hüquqa tam şəkildə tabeçiliyi nəzərdə tutur. Hüquqi dövlətdə in-

san və vətəndaşların hüquqları, azadlıqları və qanuni maraqları ali dəyər kimi tanınır, təmin və müdafiə edilir. Sosial həyatın bütün sahələrində, o cümlədən hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti üzərində qanun hakim olur. Dövlət və şəxsiyyət bir-biri qarşısında qarşılıqlı məsuliyyət daşıyırlar. Hüquqi dövlətdə əsas meyar kimi insan, onun hüquq və azadlıqlarının təmin olunması çıxış edir.

Göstərmək lazımdır ki, hazırkı dövrdə hüquqi dövlət quruculuğunu aktual edən mühüm faktorlardan biri onun totalitar dövlətin antipodu kimi çıxış etməsi ilə bağlıdır.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində belə bir fikir irəli sürülür ki, cəmiyyət və dövlət fərqli substansiyalardır. İnsanların iradəsi əsasında yaranan dövlət zaman keçdikcə, müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlayır və sanki cəmiyyətdən ayrılır. Vətəndaş cəmiyyəti azad demokratik hüquqi cəmiyyət olmaqla, konkret insana yönəlir, hüquq ənənələrinə və qanunlara, ümumhumanist ideallara hörmət mühiti yaradır, yaradıcılıq və sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığını təmin edir, firavanlığa nail olunması və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi üçün imkanlar müəyyən edir, dövlətin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və bu fəaliyyətə nəzarət mexanizmlərini nəzərdə tutur¹⁰³.

Vətəndaş cəmiyyəti anlayışı hüquqi dövlət anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Hüquqi dövlətin yaradılması özünü idarə edən vətəndaş cəmiyyətinə qeyri-məh-

dud inzibati müdaxilələrdən təminatlar sisteminin mövcudluğunu və vəhdətini nəzərdə tutur. Əgər dövlətdə hüquq normalarına nəzarət üzrə həqiqi, mükəmməl mexanizmlər olmazsa, həmin normalarda öz əksini tapan göstərişlərin dəqiq və dolğun icrasına nail olmaq çətin olar. Hüququn bütün subyektləri üçün belə nəzarət orqanları dövlət tərəfindən yaradılır. Lakin dövlət özü-özünə səmərəli nəzarət edə bilməz. Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlətə münasibətdə nəzarət mexanizmlərinin mövcud olmaması demokratik rejimlərin süqutuna və avtoritar və ya totalitar rejimlərin bərqərar olmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, dövlətin fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərinin yaradılması zəruridir. Qeyd edilən vəzifə həmçinin vətəndaş cəmiyyətinin üzərinə qoyulmuşdur. Dövlət hüquqi olmaqla hakimiyyət aparatından insan və cəmiyyət üçün sosial xidmətə çevrilir, onların iradəsini ifadə edir və onların nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının yaradılması da məhz insanın və onun həyatının dövlətin müdaxiləsindən müdafiə edilməsi zərurəti ilə şərtlənmişdir¹⁰⁴.

Ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında konstitusion müddəalar müəyyənedici əhəmiyyətə malik olan faktorlardan biri kimi çıxış edir. Azad və tamhüquqlu vətəndaşlar olmadan vətəndaş cəmiyyəti formalaşa bilməz.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra baş verən də-

yişikliklər ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün əlverişli zəmin yaratdı və onun əsasları və zəruri tərkib elementləri Konstitusiyada öz əksini tapdı.

Tomas Hobbs vətəndaş cəmiyyəti haqqında ictimai müqavilə nəzəriyyəsini işləyib hazırlayaraq cəmiyyətin özünəməxsus strukturu və idarə olunması haqqında mülahizələrini irəli sürmüşdü¹⁰⁵. Hobbsa görə vətəndaş cəmiyyəti yaranana qədər "hamının hamıya qarşı müharibəsi" vəziyyəti olub. Bu müharibənin məqsədi isə yaşamaq üçün sosial mübarizədir. Hobbsa görə vətəndaş cəmiyyəti inkişafın ən ali pilləsidir, o ictimai müqavilələrə və hüquqi qanunlara əsaslanır. Filosofun fikrincə, dövlətin meydana gəlməsi ilə şəxsi mülkiyyət və onu müdafiə edən müvafiq təsisatlar - məhkəmə, polis, ordu, hökumət təşəkkül tapır. Bunun nəticəsində isə "hamının hamıya qarşı müharibəsi" nə son qoyulmuş olur, vətəndaş cəmiyyəti formalaşır. Hobbs vətəndaş cəmiyyətini sivil insanların cəmiyyəti adlandırır. Onun fikrincə, sivil insanların qurduqları dövlət mövcuddursa, onda bu dövlət də sivilizasion dövlət olacaq və daha səmərəli üsullarla idarə olunacaq¹⁰⁶. Con Lokk Hobbsun nəzəriyyəsini dəstəkləyərək qeyd edirdi ki, insanlar bir tam ətrafında birləşərək ümumi qanunlar və məhkəmə idarələri yaratmışlar. Hakimiyyət mübahisəli məsələləri həll etməli, cinayətkarları cəzalandırmalıdır və məhz belə cəmiyyət düzgün idarə oluna bilər və burada vətəndaş cəmiyyəti bərqərar olar. Onun fikrincə,

əvvəlcə təbii vəziyyət mövcud olub, sonra isə dövlət yaranıb. Lakin Hobbsdan fərqli olaraq, Lokk təbii vəziyyəti "hamının hamıya qarşı müharibəsi" kimi təsvir etmirdi, əksinə, o, təbii vəziyyətə bütün insanların azadlığı və bərabərliyi kimi baxırdı. Burada insanlar təbiət qanunları əsasında normal həyat tərzini keçirirlər¹⁰⁷. Klassik alman fəlsəfəsinin banilərindən olan İ.Kant da Lokkun fikirləri ilə razılaşıaraq qeyd edirdi ki, hər kəs öz əqlinə görə təbii vəziyyətdən çıxmalı, digərləri ilə birləşməli, ictimaiyyətin hüquqlarına əsaslanan hakimiyyətə tabe olmalıdır və bu halda o, vətəndaş cəmiyyətinə daxil ola bilər. Onun fikrincə, qarşılıqlı fayda və "qəti imperativlər"ə uyğunluq məqsədilə bağlanan ictimai müqaviləyə əsasən onu imzalamış insanlar öz zahiri azadlığından imtina edirlər və dövlətin üzvü olan kimi dərhal da onu qazanırlar. Dövlət hüququn qorunmasına, qanunlara riayət edilməsinə nəzarət etməli və onların pozulmasına yol verməməlidir, əks halda vətəndaşların dövlətə olan ümidi boşa çıxıb bilər və insanlar belə dövlətdən "kənarlaşma mövqeyi" tutarlar. Vətəndaşların azadlığının zəruri olduğunu bildiren Kant qeyd edirdi ki, vətəndaşların hökmdarın sərəncamlarının cəmiyyətə münasibətdə ədalətsiz olub-olmaması haqqında öz fikrini azad surətdə bildirmək hüququ var və əgər bu hüquq pozularsa, cəmiyyətdə kütləvi narazılıqlar baş verə bilər¹⁰⁸.

"Vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı ictimai institutlar

vasitəsilə müəyyən edilir. A.İ.Podprezkinin fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, şəxsiyyətin konstitusiyaya ilə təmin və müdafiə edilən fərdi və qrup maraqlarını həyata keçirməyə imkan verən qeyri-dövlət ictimai institutlarının və münasibətlərinin məcmusu başa düşülməlidir. Digər tərəfdən, vətəndaş cəmiyyəti hüquqlarla yanaşı, dövlət qarşısında ölkənin Əsas qanunu ilə dəqiq müəyyən edilmiş vəzifələrə malik olan iqtisadi və mənəvi cəhətdən azad insanların cəmiyyəti və birliyi¹⁰⁹. Vətəndaş cəmiyyəti ictimai maraqların realizəsinin əsas formalarından biridir. Dövlət isə onun həyat fəaliyyətini təmin edir. Vətəndaş cəmiyyəti öz məqsədlərini və həyati maraqlarını müstəqil şəkildə müəyyən etmək və həyata keçirmək bacarığına malik olan vətəndaşsız, insanlırsız mövcud ola bilməz¹¹⁰.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları əsasən üç qrupa bölünür:

1. Yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi sahəsində vətəndaş cəmiyyəti institutları:

- vəkillik;
- notariat.

2. Siyasi sahədə vətəndaş cəmiyyəti institutları - siyasi partiyalar.

3. Sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə vətəndaş cəmiyyəti institutları:

- qeyri-kommersiya ictimai təşkilatları;
- ictimai hərəkatlar;
- ictimai fondlar, təsisatlar, peşə ittifaqları;

- kütləvi informasiya vasitələri;
- dini təşkilatlar.

Vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən bütün təşkilatların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dövlət tərəfindən deyil, vətəndaşların özləri tərəfindən yarıdır, qüvvədə olan qanunlar çərçivəsində müstəqil fəaliyyət göstərir.

Hegelin göstərdiyi kimi, vətəndaş cəmiyyəti birbaşa dövlətdən asılı deyildir. Vətəndaş cəmiyyətinə mülki insanlar, siniflər, qruplar, korporasiyalar, təbəqələr, institutlar və s. daxildir. Tərkibinin belə çoxsaylı olması isə orada konfliktlərin və qeyri-sabitliyin olması ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, vətəndaş cəmiyyəti narahat döyüş meydanını xatırladır ki, burada daim müxtəlif maraqlar toqquşur, hansı ki, vətəndaş cəmiyyətinin bəzi elementlərinin həddən artıq inkişafı o biri elementlərin əzilməsinə gətirib çıxarır. Məhz buna görə də o, dövlətin siyasi idarəetmə nəzarətində olmayınca vətəndaş cəmiyyəti ola bilməz. Ancaq ali ictimai hakimiyyət oradakı ədalətsizlik və çatışmazlıqları effektiv surətdə dəf edə bilər¹¹¹.

Demokratik dövlət öz vətəndaşlarının maraq və tələbatlarını maksimum dərəcədə təmin etmək vəzifəsi daşıyır. Lakin fərdlərin maraq və tələbatlarının təmin edilməsi dövlətin müdaxiləsi olmadan da, fərdlərin öz qüvvə və imkanları hesabına da mümkündür.

Vətəndaş cəmiyyəti əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. vətəndaş cəmiyyəti institutları vasitəsilə fərdi və ictimai maraqlar arasında müəyyən balans yaranır;

2. vətəndaş cəmiyyəti elə bir sosial məkandır ki, burada hüquq və azadlıqların, həmçinin vəzifələrin böyük hissəsi reallaşdırılır, habelə ictimai aktiv fərdlər formalaşır;

3. vətəndaş cəmiyyəti sosial inkişafın stabilliyini təmin edir - vətəndaş cəmiyyətinin institutlarının çoxu (din, ailə, mülkiyyət və s.) sabit xarakter daşımaqla, çox nadir hallarda əsaslı dəyişikliyə məruz qalır;

4. əksər norma və dəyərlər ilk olaraq vətəndaş cəmiyyətində formalaşır və sonradan dövlət tərəfindən təsbit və mühafizə olunur;

5. vətəndaş cəmiyyəti şəxsiyyətlə dövlət arasında vasitəçi rolunda çıxış edir - bir tərəfdən o, şəxsiyyətə öz maraq və tələbatlarının təmin edilməsi məqsədilə dövlətə təsir etmək imkanı yaradır, digər tərəfdən isə vətəndaş cəmiyyəti vasitəsilə şəxsi həyat dövlətin lüzumsuz müdaxiləsindən qorunmuş olur;

6. vətəndaş cəmiyyəti dövlətin vətəndaşların demokratik məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir¹¹².

Vətəndaş cəmiyyəti insanlar arasında iqtisadi və şəxsi qarşılıqlı əlaqə sferasıdır. Dövlətin ona müdaxiləsi sosial zəruri həddə qədər minimuma endirilməlidir. Dövlətin rolu, əsasən, hüquq qaydasının qorunmasında, cinayətkarlıqla mübarizədə, vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırmaları üçün əlve-

rişli şərait yaradılmasında ifadə olunur.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı iki əsas yanaşma formalaşmışdır. Birinci yanaşma alman ənənələrinə əsaslanır. Bu yanaşmaya görə yalnız dövlət ümumi maraqlara nail ola bilər. Dövlət vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə dominant olmaqla, ümumi maraqlara nail olmaq üçün onun fəaliyyətinə müdaxilə edə bilər. Hegel vətəndaş cəmiyyətini burjua cəmiyyəti kimi qiymətləndirərək, buraya ayrı-ayrı adamların şəxsi maraq və məqsədlərinin həyata keçirilməsi sferası kimi baxırdı. Onun fikrincə, siyasi və sivil dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə birgəlik təşkil etməli, bir tam, bütövlük yaratmalıdır. Hegel dövlətə demək olar ki, hər şeyi, o cümlədən fərdi, ümumi, siyasi, əxlaqi, maddi və mənəvi olanları aid edirdi ki, bu dövlətə bütün insanlar, o cümlədən həmin dövlətdə formalaşmış vətəndaş cəmiyyəti də tabe olur. Əgər dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə birləşsə, onda insanlar birləşmək üçün qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çata bilərlər¹¹³. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti dövlətin nəzarətindən çıxarsa, özünü nəinki bütöv sosial orqanizmdən ayıra bilər, hətta ona qarşı olar¹¹⁴. İkinci yanaşma azadlığı ön plana çəkərək, onu ən üstün dəyər və vətəndaş cəmiyyətinin özünü-tənzip etmə funksiyası kimi xarakterizə edir. Bu yanaşmanın tərəfdarları diqqəti dövlətin ailə, kilsə, peşə ittifaqları, assosiasiyaları və s. kimi institutlara destruktiv təsir göstərə bilən

dağıdıcı gücünə yönəldirlər¹¹⁵. K.Marks vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün dövlətə müraciət etməyin və onunla müqavilə bağlamağın gərəкли olmadığını bildirirdi. Marksa görə, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən ayrı olmalıdır. Onun fikrincə, dövlət cəmiyyətin azad inkişafına əngəl törədir, vətəndaşların özlərini dövlət qarşısında azad və bərabər olduğunu dərk edən müstəqil fərdlərə bölünməsinə mane olur. Vətəndaş cəmiyyətinin sosial strukturları müstəqil deyildir və burjua cəmiyyətini yaradan formalardır. Vətəndaş cəmiyyəti maddi sferaya daxildir, ancaq dövlət işə üstqurumdur. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin anatomiyasını siyasi iqtisadiyyatda axtarmaq lazımdır. O, vətəndaş cəmiyyətini əmək, istehsal münasibətləri ilə əlaqələndirirdi. Onun üçün vətəndaş cəmiyyəti iqtisadi inkişafın həyata keçirildiyi xüsusi bir formadır¹¹⁶.

Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən biri kimi vətəndaşların mentalitetində azadlıq kimi vacib dəyərin olması çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə azadlıq, ilk növbədə, dövlətin vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə etməməsi kimi başa düşülməlidir. Lakin azadlığı mütləq və qeyri-məhdud sərbəstlik imkanı kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Belə ki, cəmiyyətdə hər bir insanın azadlığı digər insanın azadlığının başlandığı yerdə bitir.

Səmərəli fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti dövlətin bir sıra funksiyalarını, məsələn, mədəniyyə-

tin, elmin, təhsilin inkişaf etdirilməsi, demoqrafiya və ailə məsələlərinin həll olunması və s. funksiyalarını öz üzərinə götürə bilər. Lakin bu zaman vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı heç bir halda dövlətin zəiflədilməsi və ya onun ona xas olan funksiyaların yerinə yetirilməsindən uzaqlaşdırılması hesabına həyata keçirilməməlidir¹¹⁷. Bəzi müəlliflər vətəndaş cəmiyyəti ilə dövləti qarşı-qarşıya qoyma tendensiyasından uzaqlaşmağı təklif edərək göstərir ki, müasir şəraitdə hüquqi dövlət və onun aparatı vətəndaş cəmiyyəti elementlərinə aid edilə bilər¹¹⁸. Dövlət vətəndaşların xarici və daxili təhlükəsizliyini və cəmiyyətin sosial müdafiəsini təmin edir. Bəzən dövlət orqanları yanında ictimai şuralar yaradılır və mühüm əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunarkən onların rəy və təklifləri nəzərə alınır.

Vətəndaş cəmiyyəti, demokratik, hüquqi dövlət quruluşu yalnız daxili siyasi tələbat olmamaqla, dünyanın qloballaşdığı bir şəraitdə dövlətin inkişafı ilə dikte olunan xarici tələbatdır¹¹⁹.

F.M.Rudunski hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi funksiyasını öz üzərinə götürməli və bu zaman həmin funksiya aşağıdakı kimi bölüşdürülməlidir: dövlət vətəndaşların hüquqlarını, yəni siyasi hüquqları, vətəndaş cəmiyyəti isə insan hüquqlarını, yəni şəxsi və sosial hüquqları təmin etməlidir¹²⁰.

B.S.Yebzeyev qeyd edir ki, insan hüquqları demokratik əsaslarla təşkil olunmuş bütün cəmiyyətlər

üçün adekvatdır və hüquqi dövlət olmaq istəyən dövlət konstitusion şəkildə subyektiv hüquq xarakteri kəsb edən bu hüquqları öz qanunvericiliyində nəzərdə tutmağa və hüquqi və digər vasitələrlə real surətdə təmin etməyə borcludur¹²¹. Müəllifin fikrincə, təbəqə mənsubiyyətindən və dövlətin vəzifə iyerarxiyasında tutulan yerdən asılı olan imtiyazlardan fərqli olaraq, insan hüquqları vətəndaş cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsə məxsusdur¹²².

Ədəbiyyatda¹²³ müasir vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsinin üç mühüm şərti fərqləndirilir:

1. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı.

2. Şəxsiyyətin iqtisadi azadlığını təmin edən səmərəli iqtisadi münasibətlər sisteminin yaradılması, xüsusi mülkiyyət institutunun, iqtisadi rəqabətin, fəallığın inkişafı, təsərrüfat subyektlərinin hüquq bərabərliyinin təmin olunması.

3. Dövlət və ictimai quruluşda hamılıqla qəbul olunmuş demokratik hüquqi prinsiplərə (insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquq bərabərliyi, qanunun aliliyi, hakimiyyətlər bölgüsü) və institutlara (müstəqil məhkəmə sistemi, inkişaf etmiş yerli özünüidarə, çoxpartiyalılıq, azad kütləvi informasiya vasitələri, demokratik seçkilər, vətəndaş təşəbbüsləri) üstünlük verilməsi. Bu baxımdan, P.P.Baranov aşağıdakı məsələlərin aktuallığını xüsusi olaraq vurğulayır:

- vətəndaş cəmiyyəti institutları kimi vətəndaşların və onların birliklərinin mərkəzi və yerli səviyyədə idarəetmədə iştirak imkanlarının genişləndirilməsi;

- icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti üzərində onların nəzarətinin gücləndirilməsi;

- mühüm əhəmiyyətli dövlət qərarlarının qəbul edilməsi prosesində vətəndaşların da iştirakının təmin olunması.

Müəllifin fikrincə, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi cəmiyyətdən və dövlətdən hakimiyyətin aşkarlığını, şəffaflığını və ictimailiyini artırmağı tələb edir¹²⁴.

Hüquq ədəbiyyatında vəkillik institutu ilə bağlı geniş yayılmış yanaşmalardan biri ondan ibarətdir ki, bu institut dövlət və yerli özünüidarə orqanları sistemində daxil olmamaqla, vətəndaş cəmiyyətini təmsil edir və onun tərkib elementi kimi çıxış edir. Məsələn, A.P.Qalaqanov vəkilliyi vətəndaş cəmiyyətinə aid olmasının qanunvericiliklə tanındığı yeganə institut kimi xarakterizə edir¹²⁵. Ayrı-ayrı ictimai-hüquqi funksiyalar həyata keçirdiyini əsas gətirərək, vəkilliyi doktrinal olaraq vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi ilk olaraq A.Q.Kuçerena nəzərdən keçirmişdir¹²⁶. E.V.Vaskovski hələ XIX əsrin sonlarında bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi ki, ayr-ayrı şəxslərin deyil, yalnız cəmiyyətin müvəkkil edilmiş nümayəndəsi kimi tanınması vəkillik institutuna mövcudluq hüququ verir və yalnız bu baxımdan onun zəruriliyi sübut oluna bilər. Həbsdə olan insanlara xüsusi ixtisaslaşdırılmış yardımın göstərilməsi zə-

ruridir. Müəllifin fikrincə, təcrid şəraitində yalnız vəkil kimi təcrübəli müdafiəçi vəkilliyin başlıca vəzifəsini - pozulduğu halda qanunu qorumaq vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Belə ki, vəkilliyin qarşısında duran vəzifələr yalnız qanunçuluq prinsipi əsasında icra oluna bilər¹²⁷.

R.Q.Melniçenko vəkilliyin vətəndaş cəmiyyətinin institutu olması ilə bağlı yanaşmanı düzgün hesab etmir. Müəllifin fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətindən fərqli olaraq, vəkillik fəaliyyəti zamanı sosial həyatın idarə olunması baş vermir. Vətəndaş cəmiyyəti üçün xarakterik olan dövlət hakimiyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi funksiyasını vəkilliyin funksiyaları sırasına aid etmək olmaz¹²⁸.

Vəkilliyin vətəndaş cəmiyyəti institutu olması ilə bağlı ideyanın tarixi köklərini araşdıran bəzi müəlliflər göstərirlər ki, Çar Rusiyası dövründə vəkillik vətəndaş cəmiyyətinin yeganə təmsilçisi kimi çıxış edirdi¹²⁹.

Müəlliflərdən O.V.Sineoki vəkillik institutunun statusunu təhlil edərək göstərir ki, vəkillik kommərsiya təşkilatı deyildir. Çünki vəkilin fəaliyyətinin ödənilməsi gəlir xarakteri daşımamaqla, əməyin ödənilməsini özündə əks etdirir. Vəkillik peşə birliyidir. O, dövlət təşkilatı kimi çıxış etmir və dövlət hakimiyyətindən asılı deyildir. Müəllifin fikrincə, aşağıdakı səbəblərə görə o, dövlət institutlarına aid edilə bilməz: 1) hüquqi yardım göstərilməsi üzrə peşəkar vəkil fəaliyyəti müstəsna olaraq şəxsi, fərdi müəyyən maraqların müdafiəsinə yönəlmişdir; 2) nə institut (təşkilat) kimi vəkilliyə, nə də

hüquqi yardımın başlıca subyekti kimi vəkilə hakimiyyət səlahiyyətləri həvalə edilmişdir¹³⁰.

Hüquqi dövlət hakimiyyətin təşkilinin və fəaliyyətinin elə formasıdır ki, burada dövlət və fərdin qarşılıqlı münasibətləri hüquq normaları əsasında qurulur. Lakin mütərəqqi qanunvericiliyin mövcud olması hələ cəmiyyətdə hüquqi dövlətçiliyin olduğunu göstərmir. Hüquqi dövlət həqiqi vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət göstərdiyi bir dövlətdir. Həqiqi vətəndaş cəmiyyətində dövlətin inhisarına qarşı çoxsaylı müstəqil birliklər, təşkilatlar və institutlar fəaliyyət göstərir və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının səmərəli şəkildə təmin olunmasında, dövlət orqan və vəzifəli şəxsləri tərəfindən həmin hüquq və azadlıqların pozulmasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Hüquq ədəbiyyatında vətəndaş cəmiyyətinin ümumi əlamətlərinə, əsasən, aşağıdakılar aid edilir:

- iqtisadi azadlıq, mülkiyyətin müxtəlif formaları, bazar münasibətləri;

- insan və vətəndaşların təbii hüquq və azadlıqlarının şərtsiz tanınması və müdafiəsi;

- hakimiyyətin legitimliyi və demokratikliyi;

- siyasi və ideoloji plüralizm;

- fikir və söz azadlığı, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyi;

- insanların layiqli həyat səviyyəsini təmin edən səmərəli sosial siyasət¹³¹.

Hüquqi dövlət quruculuğu hüquqların konstitusi-

yada elan olunmasından daha çox, təcrübədə hər bir konkret vətəndaşın hüquqlarına real şəkildə əməl olunmasını tələb edir. Bütün digər subyektlər tərəfindən insan hüquqlarına əməl olunmasına nəzarət edən təsisat kimi dövlət məntiqi olaraq özünə nəzarət edə bilməz. Bu baxımdan, məhz vətəndaş cəmiyyətinin vəkillik kimi institutu dövlət tərəfindən insan hüquqlarına və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına əməl olunmasına səmərəli nəzarət həyata keçirə, vətəndaşlara keyfiyyətli və ixtisaslı hüquqi yardım göstərə, onların hüquqlarını müdafiə edə (pozulmuş hüquqlarını bərpa edə), dövlət orqanlarında maraqlarını təmsil edə bilər.

Hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində vəkillər vətəndaşlarda hüquq və onun dövlətdə rolu ilə bağlı düzgün və dolğun təsəvvürün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Ona görə də vəkillərin fəaliyyəti hüquqi nihilizmin aradan qaldırılmasında və hüquqi şüurun, hüquq mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Hüquq mədəniyyətinin yüksək olduğu, qanunvericilik sisteminin təkmil olduğu dövlətlərdə vətəndaş və onun hüquq və qanuni maraqları böyük ölçüdə hüquq sisteminin özü tərəfindən səmərəli qorunur. Belə sistemin qurulmasında isə vəkilliyin rolu əvəzsizdir. Göründüyü kimi, hüquqi dövlət quruculuğu prosesində vəkilin sosial rolu artır. Çünki, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına əməl olunmadan demokratiyanın və hüquqi dövlətin özünün bərqərar olması

qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, hüquqi dövlət qanunlar əsasında və çərçivəsində fəaliyyət göstərən və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qəbul edən, hörmət edən və qoruyan bir dövlətdir¹³². V.V.Lazarevə görə hüquqi dövlət yalnız humanist başlanğıcları, ədaləti inkişaf etdirməli olan sosial dəyər kimi deyil, həm də şəxsiyyətin azadlıqlarının, şərəf və ləyaqətinin təminatı və müdafiəsi üzrə praktiki institut, bürokratiya ilə mübarizə vasitəsi, xalq hakimiyyətinin mövcud olma forması kimi çıxış edir¹³³.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin I hissəsinə görə, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Bu hüququn real, dolğun və səmərəli şəkildə reallaşmasını vəkillər təmin edə bilər. Vəkillər yalnız cinayət və mülki mühakimə icraatında deyil, həm də konstitusiya və inzibati mühakimə icraatında da ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq kimi konstitusiya hüququn təmin edilməsində mühüm rol oynayırlar. Vətəndaşın maraqlarını təmsil etməklə vəkil yalnız onun maraqlarını təmin etmir, həm də məhkəmə prosesində çəkişmə prinsipinin reallaşmasına, həqiqətin müəyyən olunmasına, insan və vətəndaşların özbaşınalıq hallarından qorunmasına kömək edir və nəticədə, dolaylı yolla da olsa, demokratik hüquqi dövlət quruculuğunda iştirak etmiş olur. Bu isə tək-cə ayrı-ayrı şəxslər üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün vacib əhəmiyyət kəsb

edir.

Vəkiliyin təyinatı hüquq mühafizə fəaliyyətini - insan və vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni maraqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Hüquqi dövlət vəkiliyin yüksək peşəkarlığa malik institut olmasında maraqlı olmalı, vəkiliyin müstəqilliyini və hüquqi yardımın əlçatanlığını təmin etməli, vəkillərin ixtisasının artırılması, habelə onların təqibdən qorunması, fəaliyyətlərinə qanunsuz və əsassız müdaxilələrin və məhdudiyətlərin qarşısının alınması üzrə tədbirlər görməlidir. Vəkillik institutu vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsinə və hüquqi dövlət quruculuğuna öz töhfəsini verməli, dövlətin dəstəyinə əsaslanaraq insan hüquqlarının səmərəli təminatında fəal şəkildə iştirak etməlidir. Dövlətin vəkillik institutuna obyektiv marağı həm qanunsuzluq hallarının aradan qaldırılması, həm də insanların hüquq mədəniyyətinin və hüquqi biliklərinin artırılması zərurəti ilə də şərtlənir. Dövlət orqanları ilə vəkillik institutunun qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır: bərabər hüquqlu tərəfdaşlıq; qarşılıqlı etimad; öhdəliklərin icrasına görə sosial məsuliyyət; ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardımın göstərilməsi ilə bağlı birgə qərar və tədbirlərin qəbulu və həyata keçirilməsi; hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması şəraitində səylərin birləşdirilməsində demokratiklik və s.

Ölkədə baş verən və davam etməkdə olan demokratikləşmə və hüquqi dövlət quruculuğu proseslə-

ri insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan hüquq institutlarının fəaliyyət metodlarının əsaslı şəkildə dəyişməsinə zəruri edir. Bu prosesdə hüquq və azadlıqların təmin edilməsi ilə sıx surətdə bağlı olan vəkillik institutunun təkmilləşdirilməsi xüsusi rol oynayır.

Beləliklə, hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti və vəkillik institutu ilə bağlı qeyd edilənlərin ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

"Vəkillik" anlayışı ilə hüquqi dövlət, qanunçuluq, ədalət, demokratiya, ədalət mühakiməsi, insan hüquqları anlayışları sıx surətdə bağlıdır. Bunlar həmçinin müasir dövlətçiliyin əsas xüsusiyyətləri sırasına daxildir. Vəkilliyə dair müasir qanunvericiliyin əsas müddəaları vəkilliyin vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi xarakterizə edilməsinə və onun ictimai (publik) xarakterinin vəhdət halında tanınmasına əsaslanır. Yəni vəkillik həm vətəndaş cəmiyyətinin institutu, həm də dövlət funksiyalarını həyata keçirən publik təsisat kimi çıxış edir. Vəkilliyin müstəqillik dərəcəsi demokratik ölkədəki demokratik institutların möhkəmliyi və mükəmməlliyi ilə müəyyən olunur. Həmçinin, vəkilliyin hüquqi statusu şəxsiyyətin müdafiə dərəcəsinin, habelə hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Vəkillik yeganə təsisatlardan biridir ki, onun məqsəd və vəzifələrini vətəndaş cəmiyyətinin özü müəy-

yən edir.

Dövlət müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonraki dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olması hüquqi xidmətlərə olan tələbatı kəskin artırmışdır. Bu isə vəkillik institutunun fəaliyyətinin daha da aktivləşməsinə və genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə vəkilliyin sosial rolu olduqca böyükdür. Hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində vəkillər vətəndaşlarda hüquq və onun vətəndaş cəmiyyətində və hüquqi dövlətdə rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı dolğun və düzgün təsəvvür formalaşdırmalıdırlar. Vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi isə vəkillik cəmiyyətdə müxtəlif qüvvələr arasında balansın yaranmasına, hüquqi maarifləndirmənin, hüquqi şüurun və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, vətəndaşlar tərəfindən dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət imkanlarının genişləndirilməsinə öz müsbət töhfəsini verir.

Vəkillik institutunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onun sabitliyinin təmin olunması, vəkillərin sosial təminatının gücləndirilməsi, hakimiyyətin vətəndaş cəmiyyəti institutlarına tolerant münasibətinin daha da dərinləşməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının maraqlarının maksimum dərəcədə üst-üstə düşməsi olduqca zəruridir.

III FƏSİL

VƏKİLLİK İNSTİTUTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir şəraitdə vəkillik institutunun daha da inkişaf etdirilməsi və hüquqi yardımın mümkünlük (əlçatanlıq) səviyyəsinin daha da artırılması baxımından vəkillərin və nümayəndəlik fəaliyyəti ilə məşğul olan praktiki hüquqşünasların müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmasına yardım göstərən, onlar üçün vahid informasiya bazası təmin edən, habelə hər bir vətəndaşın həmin bazadan sərbəst istifadə edərək səmərəli hüquqi yardım almasına şərait yaradan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

A.X.Saidov Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri üçün vəkilliyin islahatının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları fərqləndirir:

1) beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına uyğunlaşdırılması məqsədilə vəkillik haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;

2) hüquqi yardımın göstərilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı prosessual qanunvericiliyin islahatı;

3) vəkilliyin digər milli və xarici hüquq müdafiə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi əsaslarının işlə

nib hazırlanması;

4) vəkillərin digər dövlətlərin ərazisində fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının işlənib hazırlanması;

5) xarici dövlətlərin vətəndaşlarına, habelə xarici dövlətlərin ərazisində öz vətəndaşlarına hüquqi yardım göstərilməsi üçün xüsusi hüquq məsləhətxanalarının açılması;

6) vəkillik üzrə beynəlxalq-hüquqi və milli qanunlar haqqında vahid kompyuter informasiya-hüquq sisteminin və məlumat bazasının yaradılması;

7) vəkillər üçün fasiləsiz təhsil sisteminin və vəkillik problemlərinin öyrənilməsi üzrə elmi-analitik mərkəzin yaradılması;

8) hər bir ölkədə vəkillərin peşə etikası məcəlləsinin (qaydalarının) hazırlanması;

9) milli dillərdə vəkillik haqqında beynəlxalq-hüquqi aktlar toplusunun nəşr etdirilməsi;

10) vəkillik haqqında milli qanunların kommentariyalarının hazırlanması və nəşr etdirilməsi;

11) ali təhsil müəssisələrində "Vəkiliyin anlayışı, nəzəriyyəsi və praktikasi", "Vəkiliyin beynəlxalq standartları" və "Vəkilin peşə etikası" adlı xüsusi kursların tədris edilməsi¹³⁴.

Hazırda vəkilliklə bağlı mühüm problemlərdən biri onların maddi-sosial təminatı ilə bağlıdır. "Müdafiəçilərə, tərcüməçilərə, mütəxəssislərə və ekspertlərə ödənilməli olan məbləğlərin miqdarı haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 fevral

2001-ci il tarixli 3 sayılı Qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 193.2 və 193.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardımın göstərilməsinə görə müdafiəçiyə ödənilən haqq hər iş saati üçün 2 manat məbləğində müəyyən edilmişdir¹³⁵.

Prosessual qanunvericiliyə görə vəkil və prokuror məhkəmə prosesində bərabər statusa malikdir. Lakin prokurorların aldığı haqq vəkilin aldığı haqdan dəfələrlə artıqdır. Hesab edirik ki, bu fərq aradan qaldırılmalıdır. Təyinatla çıxan vəkillərə ödənilən haqqın məbləği işlərə çıxan prokurorlara ödənilən məbləğə bərabərləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair" 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun ictimai əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq öz mahiyyətinə görə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin vacib təminatıdır. Bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxs öz hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş hərəkətlərinin

qarşısının alınmasına zəmanət verir¹³⁶.

Hər bir şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun növü olaraq Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla (qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ, azadlıq hüququ, məhkəmə müdafiəsi hüququ) qarşılıqlı əlaqədədir və onların həyata keçirilməsini təmin edir. Eyni zamanda, dövlət Konstitusiyanın 12, 26, 60 və 71-ci maddələrindən çıxış edərək aztəminatlı şəxslərin də bu hüquqdan istifadə etmələrinə konstitusiya təminatı vermişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

Konstitusiya Məhkəməsinin "Azərbaycan Respublikası Mülki - Prosesual Məcəlləsinin 67 və 423-cü maddələrinə dair" 11 iyun 2002-ci il tarixli Qərarında formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə görə, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ hər şeydən əvvəl ədalət mühakiməsinin maraqları ilə əlaqələndirilməlidir ki, bu da əsasən tərəflərin imkanlarının bərabərliyi prinsipinin təmin edilməsinə aiddir. Ədalət mühakiməsinin maraqları tələb etdikdə, aztəminatlı şəxslərin ödənişsiz hüquqi yardım almaq hüququ öz mövqeyini müdafiə etmək hüququna alternativ olmayan müstəqil hüquqdur.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan

can Respublikası Qanununun 20-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə müttəhimlərə və məhkəmədə hüquqi yardıma ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslərə hər hansı bir məhdudiyət qoyulmadan vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardım dövlət hesabına həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, MPM-nin 14.5-ci maddəsinə əsasən, həmin Məcəllə ilə vəkilin prosesdə məcburi iştirakı tələb olunduğu hallarda işdə iştirak edən şəxslərin vəkilin xidmətlərini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda, onlar maraqlarının təmsil olunması və prosesual hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün pulsuz (dövlət hesabına) peşəkar hüquqi yardım almaq hüququna malikdirlər¹³⁷.

Vəkillərin üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, məhkəmələrdə və digər hüquq mühafizə orqanlarında dövlət hesabına vəkil ayrılmasına dair qərarlar qəbul edilərkən şəxsin maddi durumu yoxlanılmır. Həm maddi imkanları zəif olan, həm də maddi vəziyyəti yaxşı olan şəxslərin eyni dərəcədə dövlət hesabına vəkillə təmin edilməsi düzgün yanaşma hesab olunmur. Çünki bu, sosial ədalət, obyektivlik prinsiplərinə, habelə hüququn cəmiyyətdəki təbii-sosial təyinatına, onun humanist funksiyalarına və rasional bərabərləşdirici mahiyyətinə ziddir. Ona görə də burada diferensial yanaşmanın tətbiq edilməsi və qanunvericilikdə qeyd edilən problemin aradan qaldırılmasına

yönəlmiş konkret normanın təsbit edilməsi məqsədə-müvafiq olardı.

Dövlət tərəfindən pulsuz hüquqi yardım xidməti-nin gələcəkdə ASAN xidmətinə həvalə edilməsi də bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli baxımından səmərəli və perspektivli addım ola bilər. Lakin bu mə-sələyə diqqətlə və həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Müvafiq mexanizm elə dəqiqliklə müəyyən edilməlidir ki, sonradan vəkillik institutu üçün mənfi fəsadlar tö-rətməsin. Belə ki, hüquqi yardım üçün ASAN xidmə-tinə yalnız imkansızlar deyil, əhalinin xeyli hissəsi mü-raciət edə bilər ki, bu da vəkillərin müştərilərinin bö-yük hissəsinin ASAN xidmətinə üz tutmasına səbəb ola bilər.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının möhkəmlən-məsi, özəl sektorun sürətli inkişafı, müxtəlif sahələrdə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi və s. faktorlarla bağlı olaraq ictimai münasibətlər çox mürəkkəbləş-mişdir və hər bir sahədə dövrün tələbinə uyğun yeni metodika, qayda və proseduralardan istifadə olunma-ğa başlanılmışdır. Ona görə də yaranan hüquqi mü-bahisələr də mürəkkəb və çoxaspektli xarakter daşı-yır. Həmin mübahisələrin mahiyyətinin daha dərinədən dərk edilməsi, səmərəli araşdırılması və həlli yolları-nın müəyyən edilməsi vəkildən yeni ruh və operativlik tələb edir. Ona görə də hesab edirik ki, vəkillər sıra-sında gənc və "enerjili" kadrların sayının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin qanunvericiliyin bəzi

müddəaları buna imkan vermir. Məsələn, ali məktəbi yeni bitirmiş hüquqşünaslar test imtahanı verməklə prokurorluq və digər hüquq mühafizə orqanlarında işə qəbul oluna bildiyi halda, qanuna əsasən vəkil olmaq üçün 3 il hüquqşünas stajı tələb olunur.

Bir sıra xarici dövlətlərin qanunvericiliyində vəkillərin hüquqyaradıcılığı prosesində iştirakı nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin müstəqil bir institutunun təmsilçiləri kimi vəkillər tam müstəqildirlər və heç bir digər dövlət orqanına tabe olmadıqları üçün hər hansı təsir və müdaxiləyə məruz qalmadan, yalnız qanunçuluq tələblərini rəhbər tutaraq müstəqil, obyektiv və qərəzsiz ekspertlər kimi çıxış edə bilirlər. Digər tərəfdən, vəkillərin peşə təcrübəsi, hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi və müdafiəsi məsələləri sahəsində yüksək məlumatlılıq səviyyəsi, məhkəmə praktikasını yaxşı bilmələri və mütəmadi olaraq hüququ pozulan vətəndaşlarla ünsiyyətdə olmaları və insan hüquqlarının tipik pozulma hallarından və bu halların səbəblərindən xəbərdar olmaları belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, insan hüquqlarına dair qanun layihələrinin hazırlanmasında və həmin layihələrin gələcəyə yönəlik səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində vəkillər müstəsna dərəcədə mühüm rol oynaya bilirlər. Həm qeyd olunanlar baxımından, həm də real demokratik proseduraların inkişafı və vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi vəkilliyin əhəmiyyətinin artırılması baxımından ona insan hüquqları, bu hüquqların müdafiəsi və təminatı,

hüquqi yardım göstərilməsi, habelə vəkillik fəaliyyəti və vəkillərin statusu ilə bağlı məsələlər üzrə qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi və yaxud da qanunvericilikdə müstəqil ekspert təşkilatı kimi bəzi digər sahələr üzrə qanun layihələrinə dair Vəkillər Kollegiyasının rəyinin alınmasının məcburiliyi ilə bağlı normaların təsbit edilməsi məqsədemüvafiq olardı.

Konstitusiyamızın 61-ci maddəsi hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təsbit edir. Normanın mətnində belə yardımın göstərilməsi işin xarakteri ilə şərtləndirilməmişdir, yəni işin cinayət, mülki, inzibati və başqa sahəyə aidiyyətindən asılı deyildir. Bu yardımdan istənilən imkansız şəxs yararlanabilir. Lakin təcrübədə görünən odur ki, ölkəmizdə hüquqi yardım əsasən, cinayət işləri ilə əlaqədar göstərilir. Konkret olaraq, əgər söhbət pulsuz hüquqi yardım almaqdan gedirsə, Azərbaycan vətəndaşlarının pulsuz vəkil, hüquqi nümayəndə tutmaq imkanı məhduddur. Çünki, mülki işlərdə pulsuz hüquqi yardım alınmasının dəqiq qanunvericilik mexanizmi mövcud deyildir. Həmçinin, qanunvericilikdə "maddi vəziyyəti öz hesabına vəkil tutmağa imkan vermədikdə", "orta aylıq gəliri, maddi, əmlak və ailə vəziyyəti, habelə digər hallar imkan vermədikdə" və s. anlayışlar dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğu bilinmir¹³⁸.

Azərbaycanda keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsinə mənfi təsir edən digər faktorlara aşağıdakılar aiddir:

1. Azərbaycanda, xüsusən də regionlarda vəkillərin sayı azdır. Adambaşına düşən vəkil sayına görə Azərbaycan inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən geri qalır. Respublikanın 64 rayonundan yalnız 25-də hüquq məsləhətxanaları mövcuddur və 100 000 adama 9 vəkil düşür.

2. Əhalinin hüquqi məlumatlılıq səviyyəsi aşağıdır.

3. Aztəminatlı ailələr üçün ödənişsiz və keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə məhkəməyəqədər ödənişsiz hüquqi yardım göstərmə mexanizmi yoxdur.

4. Vəkil məhkəmə iclasının protokolu ilə məhkəmə çıxışlarından əvvəl tanış olmaq imkanına malik deyildir. Belə ki, AR CPM - in 51.7 - ci maddəsinin tələblərinə əsasən, məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə iclasına sədrlik edən hakim və məhkəmə iclasının katibi tərəfindən məhkəmə iclası qurtardıqdan sonra 3 gün müddətində imzalanır. Bundan sonra məhkəmə tərəfindən onunla tanış olmaq hüququ olan şəxslərə 3 gün müddətində protokolla tanış olmaq imkanı yaradılır.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ da daxil olmaqla, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının geniş dairəsini təsbit etsə də, orada bu hüquqların mühüm təminat vasitələrindən biri kimi vəkilliyin hüquqi statusu müəyyən edilməmişdir.

6. Vəkillərin də notariuslar kimi vahid elektron re-

yestrinin yaradılması olduqca əhəmiyyətli olardı.

7. Vəkillərin və onların birliklərinin reytinginin müəyyən edilməsi üzrə təkmil və dünya standartlarına cavab verən mexanizmlər, qaydalar və proseduralar işlənib hazırlanmamışdır.

8. Vəkillər Kollegiyasına alternativ olan kollegiyalar fəaliyyət göstərmir. Vəkillik institutunun müstəqil və səmərəli işləməsi, habelə hüquqi yardımın keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi üçün Vəkillər Kollegiyasına alternativ kollegiyalar yaradılmalıdır.

9. Vəkillər öz qazanclarının böyük hissəsini, 40 %-ni vergi kimi ödəyirlər. Hesab edirik ki, vəkillik institutunun daha da inkişaf etdirilməsi və gənc kadrlarda bu sahəyə marağın artırılması üçün bu vergi xeyli dərəcədə azaldılmalı və ya aradan qaldırılmalıdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vəkil tərəfindən AR DSMF -yə ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı vəkilin gəlirinin 20%-ni təşkil edir. Bu absurddur və heç bir əsası yoxdur. Əmək müqaviləsi ilə işləyən işçilərdə, dövlət qulluqçularında, o cümlədən prokurorluq işçilərində, hakimlərdə və s. kateqoriya işçilərdə bu haqq gəlirin 3%-i olduğu halda, vəkillər üçün 20% müəyyən olunub. Göstərilən 40%-in yarısı məhz DSMF ödənişidir. Bu, 3%-ə endirilərsə, problem öz həllini tapmış olar.

10. "Hüquqi yardım almaq hüququ haqqında" ayrıca qanun yoxdur.

11. Mülki məhkəmə icraatında dövlət hesabına

ödənilən hüquqi yardımın məbləği və ödənilməsi qaydası müəyyən edilməmişdir.

12. Mövcud qanunvericilikdə vəkilin və ya nümayəndənin xidmət haqlarının dövlət hesabına ödənilməsi yalnız şəxsin hansısa proses iştirakçısı olduğu halları əhatə edir.

13. Tərəflər öz müdafiə hüquqlarını həyata keçirmək üçün hökmən Vəkillər Kollegiyasının üzvü olan vəkillə Ali Məhkəmədə iştiraka məcbur edilir. Bu, düzgün deyildir və müdafiə hüququnun mahiyyətinə ziddir.

Hesab edirik ki, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda normanın daxil edilməsi məqsədemüvafiq olardı: "Vəkillik vəkillərin peşə birliyidir və vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi dövlət və yerli özünüidarə orqanları sistemində daxil deyildir".

Müasir dövrdə "hüquqi xidmətlər bazarı"nın formalaşması və bu xidmətlərin çoxsaylı subyektlər tərəfindən göstərilə bilməsi hüquqi yardımın keyfiyyəti ilə bağlı məsələnin aktuallığını artırır. Konstitusiya Məhkəməsi və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə təmsilçilik vəkillərdən yeni biliklər və yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan vəkillər Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərini dərinləndirərək bilməlidir.

Müdafiəçinin sübut etmə prosesində iştirakı da problemlə məsələlərdən biridir. Müasir dövrdə müdafiəçi məhkəməyəqədərki icraat mərhələsində sübut etmə prosesində faktiki olaraq iştirak edə bilmir və

yalnız müşahidəçi kimi çıxış edir. Bu baxımdan qanunvericilikdə cinayət təqibi orqanının vəkil tərəfindən toplanmış və təqdim olunmuş sübutları işə əlavə etmək vəzifəsinin təsbit edilməsi əhəmiyyətli olardı. Müdafiəçinin istintaq hərəkətlərində iştirakı həmin hərəkətlərin aparılmasının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Vəkilliklə bağlı problem məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, vəkil sübut əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Əksər dövlət orqanları, xüsusən də DƏDRX, qeydiyyat şöbələri və s. vəkil sorğularına ya ümumiyyətlə cavab vermir, ya da cavab verməkdən əsassız olaraq imtina edirlər. Ona görə də vəkil sorğusuna cavab verməyən və ya cavab verməkdən əsassız olaraq imtina edən vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin daha da sərtləşdirilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Müasir inkişaf mərhələsində cəmiyyətdə hüquqi nihilizm tamamilə aradan qaldırılmalı, hər kəsdə qanuna hörmət ruhu aşılanmalı, ədalət mühakiməsinə və onun obyektivliyinə inam artırılmalı, məhkəmə aktlarının səmərəli və davamlı icrası təmin edilməlidir. Bunun üçün, ilk növbədə, peşəkar hüquqi xidmətlər sisteminin, onun əsas subyekti kimi vəkilliyin problemləri həll olunmalıdır. Hüquqi xidmətlərin keyfiyyəti artırılmalı və bu xidmətlərin hər kəs üçün mümkün (əlçatan) olması təmin edilməlidir.

Müasir hüquqi xidmətlər bazarı əsasən vəkillik,

notariat və özəl konsalting şirkətləri kimi təsisatları ehtiva edir. Vəkillik və notariat fəaliyyəti qanunvericiliklə xüsusi olaraq tənzimlənsə də, konsalting fəaliyyəti barədə bunu demək olmaz.

Hüquqi xidmətlər bazarında ciddi problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, etik qaydalara və hüquqa zidd hərəkətlərinə görə vəkil statusundan məhrum edilən şəxslər hüquq firmalarının işçisi kimi hüquqi xidmət göstərməyə davam edə bilirlər. Hazırkı şəraitdə belə arzuolunmaz şəxslərin hüquqi xidmət sistemindən kənarlaşdırılması üçün səmərəli hüquqi mexanizm formalaşmamışdır.

Hüquqi xidmətlər bazarının və vəkillik sisteminin balanslılığı bütövlükdə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi üzrə dövlət siyasəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli olan səmərəli hüquqi tənzimləmədən asılıdır.

Müasir dövrdə göstərilən hüquqi yardımın keyfiyyətinə nəzarət üzrə hər hansı səmərəli mexanizm yoxdur. Vəkillərin intizam məsuliyyəti istisna təşkil edir. Lakin bu mexanizm də vəkillərin işinin lazımı keyfiyyətini təmin etmir, çünki sonrakı nəzarət qaydasında reallaşdırılır.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanunda vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra anlayışların, məsələn, "vəkilin statusu", "hüquqi xidmət", "yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım" və s. anlayışların tərifinin, habelə mülki, cinayət və digər işlərdə vəkillərin iştirakının xü-

susiyətlərini tənzim edən xüsusi normaların təsbit edilməsi məqsədemüvafiq olardı. Həmçinin, qanunda vəkillərin məsuliyyət riskinin sığortası məsələsi kifayət qədər dolğun şəkildə tənzimlənmir. Ola bilər ki, bir iş üzrə müdafiəçi qismində bir neçə vəkil iştirak etsin. Amma qanunda vəkillərin birgə fəaliyyət qaydasını, bu zaman onların malik olduğu hüquq və vəzifələri təsbit edən ayrıca maddə yoxdur. Digər dövlətlərdə həyata keçirilən məhkəmə prosesində vəkilin iştirakı ilə bağlı məsələ də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya etdiyi və xarici dövlətlərlə əlaqələrinin, beynəlxalq münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir mərhələdə bu, xüsusilə aktualdır. Bu baxımdan, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanuna "Vəkillərin digər dövlətlərdə fəaliyyəti" adlı fəslin əlavə edilməsi əhəmiyyətli olardı.

Beləliklə, Azərbaycanda vəkilliyin daha da inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakılar zəruridir:

- 1) hüquqi maarifləndirmə, əhəlinin hüquqi biliklərinin, hüquq mədəniyyətinin və hüquq düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, insanlarda qanunlara, qanunçuluğa və hüquq qaydasına hörmət ruhunun aşılması;
- 2) gənc hüquqşünasların vəkilliyə marağının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görülməsi;
- 3) dövlət hesabına hüquqi yardım göstərən vəkilərə ödənilən haqqın artırılması;
- 4) vəkillərin gəlir vergisindən azad edilməsi;
- 5) vəkillərin müxtəlif hüquq sahələri və mühakimə

icraatının növləri üzrə ixtisaslaşdırılması;

6) vəkillər tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın keyfiyyətinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi;

7) vəkillərin hüquqi statusunun və "yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım" anlayışının konstitusion səviyyədə müəyyən edilməsi;

8) hüquqi problemlərin yaranmasının ilkin mərhələsində vəkilə müraciət mədəniyyətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi;

9) vəkillərin sayının artırılması;

10) məhkəməyəqədər ödənişsiz hüquqi yardım göstərmə mexanizminin formalaşdırılması;

11) vəzifəli şəxslərin vəkil sorğusuna cavab verməsinə görə məsuliyyətlərinin sərtləşdirilməsi və s.

NƏTİCƏ

Elmi tədqiqat işi çərçivəsində aparılmış təhlil və araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir:

1. Vəkillik (latınca "advocare, advocatus" - "çağırmaq, dəvət edilmiş") hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsinin konstitusion təminatlarının ən mühüm tərkib hissələrindən və mexanizmlərindən, habelə dövlətin hüquq sisteminin və vətəndaş cəmiyyətinin mühüm demokratik institutlarından biridir. Belə ki, onun fəaliyyətinin başlıca məqsədi hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquq yardım alınmasına olan konstitusion hüququnun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

2. Vəkilliyin fəaliyyəti ictimai (publik), açıq, şəffaf xarakter daşımaqla ümumi rifaha nail olunmasına yönəlir. Vəkilliyin inkişaf səviyyəsi cəmiyyətdə demokratiyanın və şəxsiyyətin hüquqlarının real müdafiəsi vəziyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

3. "Vəkillik" anlayışı əsasən iki mənada başa düşülür: birincisi, vəkillərin peşə birliyi, yəni vəkil statusu alan və üzvlük və könüllülük əsasında xüsusi təşkilatda (vəkillər kollegiyasında) birləşən şəxslərin məcmusu, ikincisi, müəyyən prinsiplər əsasında fəa-

liyyət göstərən və vətəndaşların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin edən ictimai institut kimi.

Hüquq ədəbiyyatının və milli və beynəlxalq qanunvericiliyin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında vəkillik institutuna aşağıdakı kimi tərif vermək olar: "Vətəndaş cəmiyyətinin ona həvalə edilmiş ictimai-hüquqi funksiyaları - dövlət tərəfindən hüquq normalarına əməl olunmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirən müstəqil, özünüidarə edən institutu kimi vəkillik fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının müdafiəsi məqsədilə onlara hüquqi yardım göstərilməsi üçün yaradılmış ixtisaslı hüquqşünasların qeyri-dövlət, könüllü, peşə birliyi".

4. Vəkil tərəfindən hüquqi yardımın göstərilməsi aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər:

- müraciət edən şəxslərə hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlərin və izahatların verilməsi;
- iddia ərizələrinin, şikayətlərin və hüquqi xarakterli digər sənədlərin tərtib edilməsi;
- dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilatlarda, o cümlədən xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyinin həyata keçirilməsi;
- müxtəlif instansiya məhkəmələrində müdafiəçi və ya nümayəndə qismində iştirak edilməsi;
- psixiatriya yardımı göstərilən zaman vətəndaşların hüquqlarının müdafiə edilməsi;

- hüquqi şəxslərin nizamnamələrinin tərtib olunması və qeydiyyat üçün hazırlanması;

- müxtəlif müqavilələrin hazırlanması və s.

5. Vəkillik institutunun uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən başlıca faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar: vətəndaş cəmiyyəti, demokratiya, qanunçuluq, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına əməl olunması.

Məhz dövlət tərəfindən insan hüquqlarının tanınmasına və əməl olunmasına nəzarət funksiyası vəkilliyin əsas funksiyası kimi çıxış edir və onu vətəndaş cəmiyyətinin vacib tərkib hissəsinə çevirir. İnsan hüquqlarına əməl olunması bütün dövlət orqanlarının, xüsusən də hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti ilə təmin edilir. Bu zaman ön plana şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsi, vətəndaşın ona təqdim olunmuş bütün hüquqlardan dolğun şəkildə istifadə edə bilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması çıxış edir. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş təminatların səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün hüquq mühafizə orqanlarının iş metodları daha da demokratikləşməli, fəaliyyətlərinin səmərəliliyi, habelə əməkdaşlarının ixtisas və hüquqi bilik səviyyəsi artmalıdır. Dövlət orqanları tərəfindən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl olunması səviyyəsi vəkillik kimi mühüm ictimai-hüquqi institutun fəaliyyətinin səmərəliliyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan, vəkilliyin fəaliyyətinin səmərəliliyi insanın cəmiyyətdə və dövlətdə hüquqi və

ziyyəti, demokratiya və qanunçuluq prinsiplərinin reallaşdırılması dərəcəsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Əhaliyə hüquqi yardım göstərməklə vəkillər qanunçuluğun, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yaxından köməklik göstərirlər. Qeyd olunanlar vəkillik institutunu mühüm demokratiya institutu kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Hesab edirik ki, hüquq və azadlıqların mühafizəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına və onları yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasına yönələn fəaliyyəti, hüquq və azadlıqların müdafiəsi isə artıq pozulan hüquq və azadlıqların bərpası (tanınması) məqsədilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün hüquqi üsul və vasitələrlə həyata keçirilən fəaliyyəti ifadə edir.

6. Müasir dövrdə vəkillik xüsusi və ümumi maraqları özündə əks etdirir. Xüsusi maraqlar vəkilin hüquqlarını müdafiə etdiyi konkret şəxslərin maraqlarıdır. Ümumi maraqlar dövlət tərəfindən qanunçuluğa, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasına yönələn cəmiyyətin maraqlarıdır.

7. Vəkillik qədim tarixə malik olan hüquq institutlarından biri kimi çıxış edir. Müasir anlamda vəkilliyin yaranması Qədim Yunanıstan, ilk növbədə, Afina tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. Yunanıstandan sonra Qədim Romada vəkillik institutu daha da təkmilləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir.

İlk hüquqi nümayəndələr kimi qohumlar və yaxınlar çıxış etmişdir. Hüquqi nümayəndəlik fəaliyyəti ilə peşəkar şəkildə məşğul olan ayrıca (xüsusi) vəkillər sinfi isə cəmiyyətin daha yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu və insanların şüurunda adət hüququnun yazılı qanunlarla əvəz olunduğu dövrdə meydana çıxmışdır.

Tarixən bütün dövlətlərdə yazılı və gizli şəkildə həyata keçirilən məhkəmə prosesləri vəkillik institutunun inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Lakin hüquq müdafiə formalarından biri kimi meydana gələn vəkillik məhkəmə hakimiyyətinin inkişafında və ədalət mühakiməsi institutlarının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır.

8. Hüququn prinsipləri hüquqi tənzimləmənin məzmununu və istiqamətini müəyyən edən, həm hüquqyaradıcılığına, həm də hüquqtətbiqinə şamil olunan, qanunvericilikdə normativ şəkildə öz əksini tapan əsas ideyalar, ilkin başlanğıclar və rəhbər müddəalardır. Onlar həm müəyyən hüquqi qanunauyğunluqları özündə əks etdirir, həm də bütün hüquqi tənzimləmə sistemində şamil olunan ümumi normaları müəyyən edirlər.

İstənilən dövlət orqanı və ya ictimai təsisatın lazımı qaydada və səmərəli işləməsi üçün onun dəqiq ifadə olunmuş və qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuş fəaliyyət prinsiplərinin olması zəruridir. Bu baxımdan, bütün fəaliyyət növləri kimi vəkillik fəaliyyəti də müəy-

yən prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Vəkillik institutunun prinsipləri dedikdə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə öz vəzifələrinin icrası və səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zamanı vəkilin rəhbər tutmalı olduğu ilkin başlanğıclar və əsas ideyalar (müddəalar) başa düşülməlidir. Bu ideyalar hüquqi xarakter daşıyır, dövlət tərəfindən hüquq vasitəsilə mühafizə olunur.

"Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda vəkilliyin fəaliyyət prinsiplərinin dairəsi bir qədər məhdud şəkildə təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 1-ci maddəsinin I hissəsinə görə vəkillik qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Hüquq ədəbiyyatının və xarici dövlətlərin vəkillik haqqında qanunvericiliyinin təhlili isə göstərir ki, bu institutun fəaliyyət prinsiplərinin dairəsi kifayət qədər geniş olmaqla aşağıdakıları əhatə edir:

- qanunun aliliyi prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- müstəqillik və vəkillərin fəaliyyətinə müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi;
- demokratizm prinsipi;
- humanizm prinsipi;
- ədalət prinsipi;
- aşkarlıq prinsipi;
- konfidensiallıq prinsipi;

- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi;

- qarşılıqlı əlaqə prinsipi;

- vəkil sirlinin qorunması prinsipi;

- vəkillərin hüquq bərabərliyi prinsipi;

- özünüidarəetmə prinsipi;

- korporativlik prinsipi;

- şəxsin ləyaqətinə hörmət prinsipi və s.

9. Vəkillik hüquq mühafizə funksiyaları yerinə yetirir. Lakin o, hüquq mühafizə orqanı deyildir. Çünki vəkilin hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsin insan hüquqlarına riayət etməyə vadar edilməsi üzrə məcburətmə səlahiyyəti yoxdur. Vəkil cinayət prosesində müdafiəçi, mülki prosesdə isə tərəflərin maraqlarını təmsil edən nümayəndə kimi çıxış edir.

Ən ümumi şəkildə vəkillərin funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. şəxsiyyətin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi;

2. ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun təmin edilməsi;

3. hüquqi məsləhətlər vermə;

4. məhkəmədə təmsilçilik;

5. məhkəmə araşdırılmasının həyata keçirilməsi zamanı ədalətin və qanunçuluğun təmin edilməsi.

10. Hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyəti və vəkillik institutu ilə bağlı aparılan nəzəri təhlil və ümumiləşdirmələr əsasında aşağıdakı nəticələrə gəl-

mək olar:

10.1. "Vəkıllıık" anlayışı ilə hüquqi dövlət, qanunçuluq, ədalət, demokratiya, ədalət mühakiməsi, insan hüquqları anlayışları sıx surətdə bağlıdır. Bunlar, həmçinin, müasir dövlətçiliyin əsas xüsusiyyətləri sırasına daxildir. Vəkılliyə dair müasir qanunvericiliyin əsas müddəaları vəkıllıının vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi xarakterizə edilməsinə və onun ictimai (publik) xarakterinin vəhdət halında tanınmasına əsaslanır. Yəni vəkıllıık həm vətəndaş cəmiyyətinin institutu, həm də dövlət funksiyalarını həyata keçirən publik təsisat kimi çıxış edir. Vəkıllıının müstəqillik dərəcəsi demokratik ölkədəki demokratik institutların möhkəmliyi və mükəmməlliyi ilə müəyyən olunur. Həmçinin, vəkıllıının hüquqi statusu şəxsiyyətin müdafiə dərəcəsinin, habelə hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

10.2. Vəkıllıık yeganə təsisatlardan biridir ki, onun məqsəd və vəzifələrini vətəndaş cəmiyyətinin özü müəyyən edir.

10.3. Dövlət müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonrakı dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olması hüquqi xidmətlərə olan tələbatı kəskin artırmışdır. Bu isə vəkıllıık institutunun fəaliyyətinin daha da aktivləşməsinə və genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

10.4. Müasir dövrdə vəkıllıının sosial rolu olduqca

böyükdür. Hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində vəkillər vətəndaşlarda hüquq və onun vətəndaş cəmiyyətində və hüquqi dövlətdə rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı dolğun və düzgün təsəvvür formalaşdırmalıdırlar. Vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi isə vəkillik cəmiyyətdə müxtəlif qüvvələr arasında balansın yaranmasına, hüquqi maarifləndirmənin, hüquqi şüurun və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, vətəndaşlar tərəfindən dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət imkanlarının genişləndirilməsinə öz müsbət töhfəsini verir.

10.5. Vəkillik institutunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onun sabitliyinin təmin olunması, vəkillərin sosial təminatının gücləndirilməsi, hakimiyyətin vətəndaş cəmiyyəti institutlarına tolerant münasibətinin formalaşması, insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının maraqlarının maksimum dərəcədə üst-üstə düşməsi olduqca zəruridir.

11. Müasir şəraitdə vəkillik institutunun daha da inkişaf etdirilməsi və hüquqi yardımın mümkünlük (əlçatanlıq) səviyyəsinin daha da artırılması baxımından vəkillərin və nümayəndəlik fəaliyyəti ilə məşğul olan praktiki hüquqşünasların müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmasına yardım göstərən, onlar üçün vahid informasiya bazası təmin edən, habelə hər bir vətəndaşın həmin bazadan sərbəst istifadə edərək səmərəli hüquqi yardım almasına şərait yaradan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

12. Hazırda vəkilliklə bağlı mühüm problemlərdən biri onların maddi-sosial təminatı ilə bağlıdır. "Müdafiəçilərə, tərcüməçilərə, mütəxəssislərə və ekspertlərə ödənilməli olan məbləğlərin miqdarı haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 fevral 2001-ci il tarixli 3 sayılı Qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 193.2 və 193.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardımın göstərilməsinə görə müdafiəçiyə ödənilən haqq hər iş saati üçün 2 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Prosessual qanunvericiliyə görə vəkil və prokuror məhkəmə prosesində bərabər statusa malikdir. Lakin prokurorların aldığı haqq vəkilin aldığı haqdan dəfələrlə artıqdır. Hesab edirik ki, bu fərq aradan qaldırılmalıdır. Təyinatla çıxan vəkillərə ödənilən haqqın məbləği işlərə çıxan prokurorlara ödənilən məbləğə bərabərləşdirilməlidir.

Vəkillərin üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, məhkəmələrdə və digər hüquq mühafizə orqanlarında dövlət hesabına vəkil ayrılmasına dair qərarlar qəbul edilərkən şəxsin maddi durumu yoxlanılmır. Həm maddi imkanı zəif olan, həm də maddi vəziyyəti yaxşı olan şəxslərin eyni dərəcədə dövlət hesabına vəkillə təmin edilməsi düzgün yanaşma hesab oluna bilməz. Çünki bu, sosial ədalət, obyektivlik prinsiplərinə, habelə hüququn cəmiyyətdəki təbii-sosial təyinatına, onun humanist funksiyalarına

və rasionall bərabərləşdirici mahiyyətinə ziddir. Ona görə də burada diferensial yanaşmanın tətbiq edilməsi və qanunvericilikdə qeyd edilən problemin aradan qaldırılmasına yönəlmiş konkret normanın təsbit edilməsi məqsədemüvafiq olardı.

13. Dövlət tərəfindən pulsuz hüquqi yardım xidmətinin gələcəkdə ASAN xidmətinə həvalə edilməsi də bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli baxımından səmərəli və perspektivli addım ola bilər. Lakin bu məsələyə diqqətlə və həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Müvafiq mexanizm elə dəqiqliklə müəyyən edilməlidir ki, sonradan vəkillik institutu üçün mənfi fəsadlar törətməsin. Belə ki, hüquqi yardım üçün ASAN xidmətinə yalnız imkansızlar deyil, əhalinin xeyli hissəsi müraciət edə bilər ki, bu da vəkillərin müştərilərinin böyük hissəsinin ASAN xidmətinə üz tutmasına səbəb ola bilər.

14. Bir sıra xarici dövlətlərin qanunvericiliyində vəkillərin hüquqyaradıcılığı prosesində iştirakı nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin müstəqil bir institutunun təmsilçiləri kimi vəkillər tam müstəqildirlər və heç bir digər dövlət orqanına tabe olmadıqları üçün hər hansı təsir və müdaxiləyə məruz qalmadan, yalnız qanunçuluq tələblərini rəhbər tutaraq müstəqil, obyektiv və qərəzsiz ekspertlər kimi çıxış edə bilərlər. Digər tərəfdən, vəkillərin peşə təcrübəsi, hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi və müdafiəsi məsələləri sahəsində yüksək məlumatlılıq səviyyəsi, məhkəmə praktikasını

yaxşı bilmələri və mütəmadi olaraq hüququ pozulan vətəndaşlarla ünsiyyətdə olmaları və insan hüquqlarının tipik pozulma hallarından və bu halların səbəblərindən xəbərdar olmaları belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, insan hüquqlarına dair qanun layihələrinin hazırlanmasında və həmin layihələrin gələcəyə yönəlik səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində vəkillər müstəsna dərəcədə mühüm rol oynaya bilərlər. Həm qeyd olunanlar baxımından, həm də real demokratik proseduraların inkişafı və vətəndaş cəmiyyəti institutu kimi vəkilliyin əhəmiyyətinin artırılması baxımından ona insan hüquqları, bu hüquqların müdafiəsi və təminatı, hüquqi yardım göstərilməsi, habelə vəkillik fəaliyyəti və vəkillərin statusu ilə bağlı məsələlər üzrə qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi və yaxud da qanunvericilikdə müstəqil ekspert təşkilatı kimi bəzi digər sahələr üzrə qanun layihələrinə dair Vəkillər Kollegiyasının rəyinin alınmasının məcburiliyi ilə bağlı normaların təsbit edilməsi məqsədemüvafiq olardı.

15. Azərbaycanda keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsinə mənfi təsir edən digər faktorlara aşağıdakılar aiddir:

I. Azərbaycanda, xüsusən də regionlarda vəkillərin sayı azdır. Adambaşına düşən vəkil sayına görə Azərbaycan inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən geri qalır. Respublikanın 64 rayonundan yalnız 25-də hüquq məsləhətxanaları mövcuddur və 100 000 adama 9 vəkil düşür.

II. Əhalinin hüquqi məlumatlılıq səviyyəsi aşağıdır.

III. Aztəminatlı ailələr üçün ödənişsiz və keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə məhkəməyəqə-dər ödənişsiz hüquqi yardım göstərmə mexanizmi yoxdur.

IV. Vəkil məhkəmə iclasının protokolu ilə məhkəmə çıxışlarından əvvəl tanış olmaq imkanına malik deyildir. Belə ki, AR CPM - in 51.7-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, məhkəmə iclasının protokolu məhkəmə iclasına sədrlik edən hakim və məhkəmə iclasının katibi tərəfindən məhkəmə iclası qurtardıqdan sonra 3 gün müddətində imzalanır. Bundan sonra məhkəmə tərəfindən onunla tanış olmaq hüququ olan şəxslərə 3 gün müddətində protokolla tanış olmaq imkanı yaradılır.

V. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ da daxil olmaqla, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının geniş dairəsini təsbit etsə də, orada bu hüquqların mühüm təminat vasitələrindən biri kimi vəkilliyin hüquqi statusu müəyyən edilməmişdir.

VI. Vəkillərin də notariuslar kimi vahid elektron reystrinin yaradılması olduqca əhəmiyyətli olardı.

VII. Vəkillərin və onların birliklərinin reytinginin müəyyən edilməsi üzrə təkmil və dünya standartlarına cavab verən mexanizmlər, qaydalar və proseduralar işlənib hazırlanmamışdır.

VIII. Vəkillər Kollegiyasına alternativ olan kollegiyalar

fəaliyyət göstərmir. Vəkillik institutunun müstəqil və səmərəli işləməsi, habelə hüquqi yardımın keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi üçün Vəkillər Kollegiyasına alternativ kollegiyalar yaradılmalıdır.

IX. Vəkillər öz qazanclarının böyük hissəsini, 40 %-ni vergi kimi ödəyirlər. Hesab edirik ki, vəkillik institutunun daha da inkişaf etdirilməsi və gənc kadrlarda bu sahəyə marağın artırılması üçün bu vergi xeyli dərəcədə azaldılmalı və ya aradan qaldırılmalıdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vəkil tərəfindən AR DSMF -yə ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı vəkilin gəlirinin 20%-ni təşkil edir. Bu absurddur və heç bir əsası yoxdur. Əmək müqaviləsi ilə işləyən işçilərdə, dövlət qulluqçularında, o cümlədən prokurorluq işçilərində, hakimlərdə və s. kateqoriya işçilərində bu haqq gəlirin 3%-i olduğu halda, vəkillər üçün 20% müəyyən olunub. Göstərilən 40%-in yarısı məhz DSMF ödənişidir. Bu, 3%-ə endirilərsə, problem öz həllini tapmış olar.

X. "Hüquqi yardım almaq hüququ haqqında" ayrıca qanun yoxdur.

XI. Mülki məhkəmə icraatında dövlət hesabına ödənilən hüquqi yardımın məbləği və ödənilməsi qaydası müəyyən edilməmişdir.

XII. Mövcud qanunvericilikdə vəkilin və ya nümayəndənin xidmət haqlarının dövlət hesabına ödənilməsi yalnız şəxsin hansısa proses iştirakçısı olduğu halları əhatə edir.

XIII. Tərəflər öz müdafiə hüquqlarını həyata keçirmək üçün hökmən Vəkillər Kollegiyasının üzvü olan vəkillə Ali Məhkəmədə iştiraka məcbur edilir. Bu, düzgün deyildir və müdafiə hüququnun mahiyyətinə ziddir.

16. Hesab edirik ki, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda normanın daxil edilməsi məqsədemüvafiq olardı: "Vəkillik vəkillərin peşə birliyidir və vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi dövlət və yerli özünüidare orqanları sistemində daxil deyildir".

17. Vəkilliklə bağlı problem məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, vəkil sübut əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Əksər dövlət orqanları, xüsusən də DƏDRX, qeydiyyat şöbələri və s. vəkil sorğularına ya ümumiyyətlə cavab vermir, ya da cavab verməkdən əsassız olaraq imtina edirlər. Ona görə də vəkil sorğusuna cavab verməyən və ya cavab verməkdən əsassız olaraq imtina edən vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin daha da sərtləşdirilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi məqsədə uyğun olardı.

18. Müasir inkişaf mərhələsində cəmiyyətdə hüquqi nihilizm tamamilə aradan qaldırılmalı, hər kəsdə qanuna hörmət ruhu aşılanmalı, ədalət mühakiməsinə və onun obyektivliyinə inam artırılmalı, məhkəmə aktlarının səmərəli və davamlı icrası təmin edilməlidir. Bunun üçün, ilk növbədə, peşəkar hüquqi xidmətlər sisteminin, onun əsas subyekt kimi vəkilliyin problemləri həll olunmalıdır. Hüquqi xidmətlərin keyfiyyəti

artırılmalı və bu xidmətlərin hər kəs üçün mümkün (əlçatan) olması təmin edilməlidir.

Müasir hüquqi xidmətlər bazarı əsasən vəkillik, notariat və özəl konsaltinq şirkətləri kimi təsisatları ehtiva edir. Vəkillik və notariat fəaliyyəti qanunvericiliklə xüsusi olaraq tənzimlənsə də, konsaltinq fəaliyyəti barədə bunu demək olmaz.

Hüquqi xidmətlər bazarında ciddi problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, etik qaydalara və hüquqa zidd hərəkətlərinə görə vəkil statusundan məhrum edilən şəxslər hüquq firmalarının işçisi kimi hüquqi xidmət göstərməyə davam edə bilirlər. Hazırkı şəraitdə belə arzuolunmaz şəxslərin hüquqi xidmət sistemindən kənarlaşdırılması üçün səmərəli hüquqi mexanizm formalaşmamışdır.

Hüquqi xidmətlər bazarının və vəkillik sisteminin balanslılığı bütövlükdə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsi üzrə dövlət siyasəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli olan səmərəli hüquqi tənzimləmədən asılıdır.

Müasir dövrdə göstərilən hüquqi yardımın keyfiyyətinə nəzarət üzrə hər hansı səmərəli mexanizm yoxdur. Vəkillərin intizam məsuliyyəti istisna təşkil edir. Lakin bu mexanizm də vəkillərin işinin lazımı keyfiyyətini təmin etmir, çünki sonrakı nəzarət qaydasında reallaşdırılır.

19. "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanunda vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra anlayışların, məsə-

lən, "vəkilin statusu", "hüquqi xidmət", "yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım" və s. anlayışların tərifinin, habelə mülki, cinayət və digər işlərdə vəkillərin iştirakının xüsusiyyətlərini tənzim edən xüsusi normaların təsbit edilməsi məqsədemüvafiq olardı. Həmçinin, qanunda vəkillərin məsuliyyət riskinin sığortası məsələsi kifayət qədər dolğun şəkildə tənzimlənmişdir. Ola bilər ki, bir iş üzrə müdafiəçi qismində bir neçə vəkil iştirak etsin. Amma qanunda vəkillərin birgə fəaliyyət qaydasını, bu zaman onların malik olduğu hüquq və vəzifələri təsbit edən ayrıca maddə yoxdur. Digər dövlətlərdə həyata keçirilən məhkəmə prosesində vəkilin iştirakı ilə bağlı məsələ də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya etdiyi və xarici dövlətlərlə əlaqələrinin, beynəlxalq münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir mərhələdə bu, xüsusilə aktualdır. Bu baxımdan, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanuna "Vəkillərin digər dövlətlərdə fəaliyyəti" adlı fəslin əlavə edilməsi əhəmiyyətli olardı.

20. Fikrimizcə, Azərbaycanda vəkilliyin daha da inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakılar zəruridir:

1) hüquqi maarifləndirmə, əhalinin hüquqi biliklərinin, hüquq mədəniyyətinin və hüquq düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi, insanlarda qanunlara, qanunçuluğa və hüquq qaydasına hörmət ruhunun aşılması;

2) gənc hüquqşünasların vəkilliyə marağının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görülməsi;

3) dövlət hesabına hüquqi yardım göstərən vəkil-

lərə ödənilən haqqın artırılması;

4) vəkillərin gəlir vergisindən azad edilməsi;

5) vəkillərin müxtəlif hüquq sahələri və mühakimə icraatının növləri üzrə ixtisaslaşdırılması;

6) vəkillər tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın keyfiyyətinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi;

7) vəkillərin hüquqi statusunun və "yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım" anlayışının konstitusion səviyyədə müəyyən edilməsi;

8) hüquqi problemlərin yaranmasının ilkin mərhələsində vəkilə müraciət mədəniyyətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi;

9) vəkillərin sayının artırılması;

10) məhkəməyəqədər ödənişsiz hüquqi yardım göstərmə mexanizminin formalaşdırılması;

11) vəzifəli şəxslərin vəkil sorğusuna cavab verməsinə görə məsuliyyətlərinin sərtləşdirilməsi və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

- 1 <http://femida.az/2013/12/04/>
- 2 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты. Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 26
- 3 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 477
- 4 "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu tarixli Qanunu /[www.http://e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)
- 5 <http://www.eurasialaw.ru>
- 6 Кучерена А.Г. Роль адвокатуры в становлении гражданского общества в России: Дис. : д-ра юрид. наук. М., 2002, с. 149
- 7 Гессен И.В. История русской адвокатуры. Т. 1. М.: Юристъ, 1997, с. 29; Волокомирский А.Е. За советом к адвокату. М., 1997, с. 5
- 8 Феофанов Ю.А. Адвокат: и работа, и служение // Российский адвокат, 1996⁰¹ 2, с. 3
- 9 Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990, с. 664-665
- 10 Владимиров Л.Е. Advocatus miles: Пособие для уголовной защиты. СПб.: Законоведение,, 1911

11 Bağırov A.R. Ön söz // Azərbaycan vəkili jurnalı, 2013, № 1, s. 2

12 Мельниченко Р.Г. Адвокатура и гражданское общество // Гражданское общество в России и за рубежом № 2, 2011, с. 30-31

13 Лубшев Ю.Ф. Курс адвокатского права. М.: Профобразование, 2004, с. 97

14 Ануфриев Д.В. Адвокатура как институт гражданского общества в многонациональной России. Автореф. дисс. . канд.юрид.наук. М., 2005, с. 11

15 Адвокатура России. Учебник / Под ред. С.С.Юрьева. М.: Юрайт, 2013, с. 20

16 Дубасов К.Е. Формирование гражданского общества в многонациональном Российском государстве (правовые и политические аспекты) : Автореф. дисс... канд. юр. наук. Москва, 2002, с. 9

17 Воробьев А.В., Поляков А.В., Тихонравов Ю.В. Теория адвокатуры. М.: Грантъ, 2002, 496 с.

18 Nəsibov K.R. Vəkillik fəaliyyəti zamanı təcrübədə rastlaşılan problemlər // Azərbaycan vəkili jurnalı, 2013, № 1, s. 14-18

19 <http://www.lawtech.ru/pub/buppdic/0000313.html>

20 Mənsimova G. Notariatın anlayışı və funksiyaları / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, № 2, s. 95-103

21 Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России.

М.: Норма, 1999, с. 272

22 Dəmirçiyeva M.D. Notariat // Qanun, 2007, № 9 (161), s. 62

23 Məmmədzadə F.F. Vətəndaşların inzibati hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin təşkilində notariatın hüquq subyektliliyi /Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 20-ci buraxılış. Bakı, 2008, s. 74-82

24 Матузов Н.И. Личность, право, демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972, с. 144

25 Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi: Dərslük. Bakı: Maarif, 1988, s. 306

26 Теория государства и права. Учебник / Под ред. Н.Г.Александрова. М.: Юридическая литература, 1968, с. 352

27 Калашников С.В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества // Государство и право, 2002, №10, с. 17

28 Aslanov Z.N. Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin fəaliyyətinin konstitusiyaya - hüquqi əsasları. Monoqrafiya. Bakı: Avropa, 2011, s. 40

29 Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 89

30 Глуценко П.П. Военное право. Учебник. СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1996, с. 51-54; Глуценко П.П., Лукичев Ю.А. Военное право. Учебное пособие.

СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1996, с. 15-35

31 Воеводин Л.Д. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе. М.: Издательство МГУ, 1987, с. 57-58

32 Плахотнюк Н.Г. Гарантирование прав человека: механизмы и возможности государства / BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 65 illiyinə həsr olunmuş "Müasir dövrdə insan hüquqlarının təminatının aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 37

33 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə. II cild. Bakı: Çıraq, 1999, s. 284

34 Стремоухов А.В. Человек и его правовая защита. Теоретические проблемы. СПб., 1996, с. 19-20

35 Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А.Лукашева. М.: НОРМА, 1996, с. 169-170

36 Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2001, с. 104-107

37 Иванов О.В. Защита гражданских прав как правовой институт и научная проблема // Вопросы советского государства и права. Ч.3. Иркутск, 1967, с. 41

38 Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1972, с. 14

39 Елисейкин П.Ф. Защита субъективных прав и охраняемых законом интересов как научная проблема советского правоведения // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство

тво. Ярославль, 1976, с. 24

40 Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. М.: МГУ, 1978, с. 23-24

41 Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М.: Наука, 1979, с. 203

42 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 19

43 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 21-22

44 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 21-22

45 Соловьев С.А. Деятельность жрецов как предпосылка возникновения адвокатуры Древнего Рима // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, 2013, № 4, с. 74-75

46 Васьковский Е.В. Организация адвокатуры. В 2 т. Т. 1. Очерк всеобщей истории адвокатуры. СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1893, с. 43

47 Деханов С.А. Западноевропейская адвокатура: сравнительно-правовое исследование. М.: Российская академия адвокатуры, 2008, с. 37-38

48 Соловьев С.А. Деятельность жрецов как предпосылка возникновения адвокатуры Древнего Рима // Журнал научных публикаций аспирантов и докторан-

тов, 2013, № 4, с. 74-75

49 Цицерон М.Т. Диалоги / Отв. ред. С.Л.Утченко. М.: Наука, 1966, с. 127; Максим Валерий. Достопамятные деяния и изречения / Перевод с лат. С.Ю.Трохачева. СПб.: Издательство СГУ, 2007, с. 78; Дигесты Юстиниана. В 8 т. Т. 1 / Отв. ред. Л.Л.Кофанов. Перевод с лат. 2-е изд., испр. М.: Статут, 2008, с. 91

50 Crook J.A. The Development of Roman private law // The Cambridge Ancient History. vol. 9. The Last Age of the Roman Republic. 2nd ed. Cambridge: University Press, p. 553

51 Дионисий Галикарнасский. Римские древности. В 3 т. Т 1 / Под ред. И.Л.Маяк. Перевод с древнегреческого. М.: Издательский дом "Рубежи" XXI, 2005, с. 137

52 Кофанов Л.Л. Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII-III вв. до н.э. М.: Статут, 2006, с. 460-461

53 Кофанов Л.Л. Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII-III вв. до н.э. М.: Статут, 2006, с. 191

54 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 27

55 Соловьев С.А. Институт оплаты труда адвоката в Древнем Риме периода Республики // Казанская наука, 2011, № 11, с. 301-304

56 Соловьев С.А. Назначение адвоката в качестве защитника в Древнем Риме периода Республики //

Современные проблемы гуманитарных и естественных наук: материалы XIII международной конференции 21-22 декабря 2012 г. В 2 т. Т.2. М.: Спецкнига, 2012, с. 71-75

57 Соловьев С.А. Назначение адвоката в качестве защитника в Древнем Риме периода Республики // Современные проблемы гуманитарных и естественных наук: материалы XIII международной конференции 21-22 декабря 2012 г. В 2 т. Т.2. М.: Спецкнига, 2012, с. 71-75

58 Соловьев С.А. Статус адвоката в Древнем Риме периода Республики // Теория и практика актуальных исследований: материалы III международной научно-практической конференции 30 января 2013 г. Сборник научных трудов. Краснодар: Научно-издательский центр Априори, 2013, с. 158-167

59 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 38

60 Хаски Ю. Российские адвокаты и советское государство. Происхождение и развитие советской адвокатуры. 1917-1939. М.: Институт государства и права РАН, 1993, с. 30-32

61 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2013

62 Советский энциклопедический словарь / Под ред. А.М.Прохоров. М.: Советская Энциклопедия, 1980, с. 1072

63 Философский словарь / Под ред. М.М.Розенталя. М.: Политиздат, 1972, с. 329; Кондаков Н.И. Логический словарь. М.: Наука, 1975, с. 477

64 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. A.Axundovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 1999, s. 382

65 Общая теория государства и права. Академический курс. Учебник для вузов / Под ред. М.Н.Марченко. М.: Зерцало, 1998, с. 295

66 Попов А.Н. Принцип справедливости в уголовном праве. Дис....канд.юрид.наук. СПб., 1993, с. 26

67 Громов Н.А., Николайченко В.В. Принципы уголовного процесса, их понятие и система // Государство и право, 1997, № 7, с. 33

68 Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т.1. Свердловск: СЮИ, 1972, с. 103

69 Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s. 121

70 Толкунова В.Н. Конституционные принципы правового регулирования в развитом социалистическом обществе // Советское государство и право, 1980, № 1, с. 4

71 Общая теория государства и права. Академический курс. Учебник для вузов / Под ред. М.Н.Марченко. Т. 2. М.: Зерцало, 1998, с. 26

72 Лубшев Ю.Ф. Адвокатура в России. Учебник. 2-е издание. М.: ООО "Профобразование", 2002, с. 14

73 Долгошеев И.С. Адвокатура как субъект правоотношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Сара-

тов, 2008, с. 8

74 Агаджанов А.А. Юридическая ответственность государства как гарантия законности: проблемы теории и практики в Российской Федерации: Автореф. дис. канд. юрид. наук. Челябинск, 2006, с. 3

75 Арбузова С.А. Государственно-исполнительный механизм обеспечения прав и свобод человека и гражданина (на материалах Российской Федерации): Автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2008, с. 20

76 Поляков С.Б. Принцип условной законности деятельности государственных органов в российском праве // Адвокат, 2008, № 10, с. 39

77 Ефремов А.Ф. Теоретические и практические проблемы реализации принципов законности в Российском государстве: Автореф. дис. докт. юрид. наук. Саратов, 2001, с. 12

78 Глуценко П.П. Проблемы организации и совершенствования правового регулирования адвокатской деятельности // Адвокатская практика, 2004, № 2, с. 6

79 Яшин А.Н. Идеи гуманизма, справедливости и жертвенности в правозащитной деятельности русских адвокатов XIX века // Вестник МГТУ, том 11, 2008, № 4, с. 715-716

80 Məhərrəmov V. İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxılması sahəsində Müvəkkilin vəzifələri və səlahiyyətləri / Azərbaycan Respublikasında Ombudsman təsisatı və insan hüquqlarının inkişafı. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2007, s. 238

81 Семеняко Е.П. Надеюсь, в Думе возобладает государственный подход // Российский адвокат, 2006, № 5, с. 11

82 Галоганов А.П. Российская адвокатура: история и современность. М.: Юрлитинформ, 2003, с. 124

83 Радько Т.Н. Теория государства и права: учебное пособие. М.: Российская академия адвокатуры, 2001, с. 207

84 Радько Т.Н. Теория государства и права: учебное пособие. М.: Российская академия адвокатуры, 2001, с. 209

85 Бабаев С.В. Теория функций современного российского государства. Дис... канд. юрид. наук. Н.Новгород, 2001, с. 12 (201 с.); Байтин М.Н. Государство и политическая власть (теоретическое исследование). Автореф. дисс. ... докт.юрид.наук. М., 1973, с. 41 (52 с.)

86 Рассолов М.М., Малахов В.П., Иванов А.А. Актуальные проблемы теории государства и права. Учебное пособие. М.: Закон и право, 2010, с. 106 (448 с.)

87 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 210

88 Qasımov A.M. Əmək hüququ. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyat, 2005, s. 53

89 Шестаев Н.Т. Функции и структура государства. М., 2002, с. 236

90 Морозов А.М., Функцию российского государства на современном этапе Государство и право 1993, № 6, с. 98

91 Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1988, s. 38

92 Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Юристъ, 2004, с. 58-59 (512 с.)

93 Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. М., 2006, с. 96

94 Вайпан В.А. Настольная книга адвоката: поста-тейный комментарий к Федеральному закону об адво-катской деятельности и адвокатуре. М.: Юстицин-форм, 2006

95 Вайпан В.А. Настольная книга адвоката: поста-тейный комментарий к Федеральному закону об адво-катской деятельности и адвокатуре. М.: Юстицин-форм, 2006

96 Синеокий О.В. Адвокатура как институт право-вой помощи и защиты. Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 112-113

97 Определение Конституционного Суда Российс-кой Федерации от 6 марта 2008 г. № 428-О-П // Вест-ник Конституционного Суда Российской Федерации, 2008, № 5

98 Синеокий О.В. Адвокатура как институт право-вой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, с. 102

99 Лубшев Ю.Ф. Адвокат в уголовном деле. М.: Юристъ, 1997, с. 6

100 Демидова Л.А. Адвокатура в России. Учебник. М.: Юридический Дом "Юстицинформ", 2006, с. 122

- 101** http://www.lawreform.az/upload/7_book.pdf
- 102** Черданцев А.Ф. Теория государства и права. Учебник для вузов. М.: Юрайт, 2000, с. 152
- 103** Теория государства и права / Под ред. В.М.Карельского. М.: Норма-Инфра, 1998, с. 93
- 104** Кучерена А.Г. Природа и основное назначение адвокатуры // "Черные дыры" в Российском законодательстве, 2002, № 4, с. 313 - 316
- 105** Гоббс Т. Сочинения. Т.2. М.: Мысль, 1991, с. 295-297
- 106** Кравченко И.И. Концепция гражданского общества в философском развитии // Полис, 1991, № 5, с. 129
- 107** Локк Дж. Два трактата о правлении / Сочинения в трех томах: Т.3. М.: Мысль, 1988, с. 320
- 108** Кант И. Метафизика нравов. Часть I. Метафизические начала учения о праве. Сочинение. Том 4. Ч.2. М.: Мысль, 1965, с. 232
- 109** Подберезкин А.И., Абакумов С.А. Гражданское общество и будущее Российского государства: в поиске эффективного алгоритма развития. М.: Имидж-Пресс, 2004, с. 15
- 110** Подберезкин А.И., Абакумов С.А. Гражданское общество и будущее Российского государства: в поиске эффективного алгоритма развития. М.: Имидж-Пресс, 2004, с. 24
- 111** Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990, с. 280-285
- 112** Левин И.В. Гражданское общество на Западе

и в России // Полис, 1996, № 5, с. 108

113 Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990, с. 95, 282, 288.

114 Əsədov A.İ. Siyasətin fəlsəfəsi: dövlət və onun inkişaf mərhələləri siyasi aristokratizmin təkamül dinamikası işığında. Bakı, 2001, s. 145

115 Голенкова З.Т. Гражданское общество в России // Социс, 1997, № 3, с. 27 - 28

116 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. Т.1. М.: Политиздат, 1960, с.162-263, 402

117 Керимов А.Д. К вопросу о формировании в России гражданского общества // Гражданин и право, 2002, № 3, с. 18

118 Одинцова А.В. Гражданское общество: история и современность. Материал для обсуждения. М.: Институт экономики АН СССР, 1990, с. 5, 41

119 Абакумов С.А. Гражданское общество и власть: противники или партнеры? М.: Галерея, 2005, с. 38

120 Рудинский Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы // Право и жизнь, 2000, № 31

121 Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. М.: Норма, 2007. с. 112

122 Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. М.: Норма, 2007, с. 109

123 Морщакова Т.Г. Права человека буквально

по Жванецкому // Известия, 2002; Новгородцев П.Н. Об общественном идеале. М., 1991, с. 111; Баранов П.П. Институты гражданского общества в правовом пространстве современной России: Дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003, с. 122

124 Баранов П.П. Институты гражданского общества в правовом пространстве современной России: Дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003, с. 123-124

125 Галоганов А.П. Конституционные основы правового статуса и функции адвокатуры (тезисы) // Адвокатура. Государство. Общество: сборник материалов III Всероссийской науч.-практ. конф. / Отв. ред. С.И.Володина, Ю.С.Пилипенко. М.: Новый учебник, 2006, с. 15

126 Кучерена А.Г. Роль адвокатуры в становлении гражданского общества в России: дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2002, 360 с.

127 Васьковский Е. В. Организация адвокатуры. Ч.2. СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1893, с. 5

128 Мельниченко Р.Г. Адвокатура и гражданское общество // Гражданское общество в России и за рубежом, № 2, 2011, с. 30-31

129 Дравина Е.Ю. Институты гражданского общества как субъекты правозащитной деятельности в России в период 1864-1917 гг.. Дис. ... канд. юрид. наук. Северо-Западная академия государственной службы. М., 2006

130 Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право,

2008, с. 289-290

131 Лазарев В.В., Липень В.С. Теория государства и права. М.: Юридическая литература, 1991, с. 211

132 Черданцев А.Ф. Теория государства и права. Учебник для вузов. М.: Юрайт, 2000, с. 152

133 Лазарев В.В. Общая теория права и государства. Учебник. М.: Юрист, 1994, с. 293

134 Саидов А.Х. Международные стандарты и законодательство об адвокатуре в странах Центральной Азии // Современное состояние адвокатуры в странах Центральной Азии: проблемы и перспективы: Материалы Международной региональной конференции (4 - 7 февраля 2003 г., Ташкент, Узбекистан) / Отв. ред. Г.А. Ишанханова, Л.Б. Хван, И.Б. Азизов и др. Ташкент: Консаудитинформ, 2003, с. 14

135 <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=2641&doctype=0>

136 <http://www.constcourt.gov.az/decisions/286>

137 <http://www.constcourt.gov.az/decisions/286>

138 Bağırov A.R. İmkansızlar üçün ədliyyə və yaxud qanunları hər kəs üçün səmərəli etməyin sirri / Azərbaycan vəkili jurnalı, 2013, № 1, s. 10

MÖVZU İLƏ BAĞLI TÖVSIYYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1) Azərbaycan dilində

1. Aslanov Z.N. Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqları üzrə müvəkkil fəaliyyətinin konstitusiyaya hüquqi əsasları. Monoqrafiya. Bakı: Avropa, 2011, 204 s.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə. II cild / A.Axundovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 1999, 412 s.

3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2013, 100 s.

6. Bağırov A.R. Ön söz // Azərbaycan vəkili jurnalı, 2013, № 1, s. 2

7. Bağırov A.R. İmkansızlar üçün ədliyyə və yaxud qanunları hər kəs üçün səmərəli etməyin sirri // Azərbaycan vəkili jurnalı, 2013, № 1, s. 9-13

8. Dəmirçiyeva M.D. Notariat // Qanun, 2007, № 9 (161)

9. Əsədov A.İ. Siyasətin fəlsəfəsi: dövlət və onun inkişaf mərhələləri siyasi aristokratizmin təka-

mül dinamikası işığında. Bakı, 2001, 306 s.

10. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.

11. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, 560 s.

12. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyat, 2005, 280 s.

13. Məhərrəmov V.R. İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxılması sahəsində Müvəkkilin vəzifələri və səlahiyyətləri / Azərbaycan Respublikasında Ombudsman təsisatı və insan hüquqlarının inkişafı. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2007, s. 238-249

14. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Maarif, 1988, 382 s.

15. Məmmədzadə F.F. Vətəndaşların inzibati hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin təşkilində notariatın hüquq subyektliliyi /Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 20-ci buraxılış. Bakı, 2008, s. 74-82

16. Mənsimova G. Notariatın anlayışı və funksiyaları / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, № 2, s. 95-103

17. Nəsimov K.R. Vəkillik fəaliyyəti zamanı təcrübədə rastlaşılan problemlər // Azərbaycan vəkili jur-

nalı, 2013, № 1, s. 14-18

18. "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu tarixli Qanunu /[www.http://e-qanun.az](http://e-qanun.az)

2) Rus dilində

19. Абакумов С.А. Гражданское общество и власть: противники или партнеры? М.: Галерея, 2005, 144 ъ.

20. Агаджанов А.А. Юридическая ответственность государства как гарантия законности: проблемы теории и практики в Российской Федерации: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. Челябинск, 2006, 24 ъ.

21. Адвокатура России. Учебник / Под ред. С.С.Юрьева. М.: Юрайт, 2013, 798 с.

22. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т.1. Свердловск: СЮИ, 1972, 396 с.

23. Ануфриев Д.В. Адвокатура как институт гражданского общества в многонациональной России: Автореф. дисс.... канд. юрид. наук. М., 2005, 26 с.

24. Арбузова С.А. Государственно-исполнительный механизм обеспечения прав и свобод человека и гражданина (на материалах Российской Федерации): Автореф. дис.... канд. юрид. наук. М., 2008, 21 с.

25. Бабаев С.В. Теория функций современно-

го российского государства: Дис.... канд.юрид.наук. Н.Новгород, 2001, 201 с.

26. Байтин М.Н. Государство и политическая власть (теоретическое исследование): Автореф. дисс.... докт. юрид. наук. М., 1973, 52 с.

27. Баранов П.П. Институты гражданского общества в правовом пространстве современной России: Дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003, 270 с.

28. Вайпан В.А. Настольная книга адвоката: постатейный комментарий к Федеральному закону об адвокатской деятельности и адвокатуре. М.: Юстицинформ, 2006, 704 с.

29. Васьковский Е.В. Организация адвокатуры. В 2 т. Т. 1. Очерк всеобщей истории адвокатуры. СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1893, 396 с.

30. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990, 808 с.

31. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М.: Наука, 1979, 229 с.

32. Владимиров Л.Е. Адвокатус милес: Пособие для уголовной защиты. СПб.: Законоведение, 1911, 230 с.

33. Воеводин Л.Д. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе. М.: Издательство МГУ, 1987, 343 с.

34. Волокомирский А.Е. За советом к адвокату. М., 1997
35. Воробьев А.В., Поляков А.В., Тихонравов Ю.В. Теория адвокатуры. М.: Грантъ, 2002, 496 с.
36. Галоганов А.П. Конституционные основы правового статуса и функции адвокатуры (тезисы) // Адвокатура. Государство. Общество: сборник материалов ЫЫЫ Всероссийской науч.-практ. конф. / Отв. ред. С.И.Володина, Ю.С.Пилипенко. М.: Новый учебник, 2006, с. 12-18
37. Галоганов А.П. Российская адвокатура: история и современность. М.: Юрлитинформ, 2003, 288 с.
38. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990, 524 с.
39. Гессен И.В. История русской адвокатуры. Т.1. М.: Юристъ, 1997, 376 с.
40. Глущенко П.П. Проблемы организации и совершенствования правового регулирования адвокатской деятельности // Адвокатская практика, 2004, № 2, с. 6-13
41. Глущенко П.П., Лукичев Ю.А. Военное право. Учебное пособие. СПб.: Издательство Михайлова В.А., 1996, 298 с.
42. Гоббс Т. Сочинения. Т.2. М.: Мысль, 1991, 731 с.
43. Голенкова З.Т. Гражданское общество в России // Социс, 1997, № 3, с. 25-36

44. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2001, 411 с.

45. Громов Н.А., Николайченко В.В. Принципы уголовного процесса, их понятие и система // Государство и право, 1997, № 7, с. 33-40

46. Демидова Л.А. Адвокатура в России. Учебник. М.: Юридический Дом "Юстицинформ", 2006, 569 с.

47. Деханов С.А. Западноевропейская адвокатура: сравнительно-правовое исследование. М.: Российская академия адвокатуры, 2008, 206 с.

48. Дигесты Юстиниана. В 8 т. Т.1 / Отв. ред. Л.Л.Кофанов. Перевод с латинского. М.: Статут, 2008, 584 с.

49. Дионисий Галикарнасский. Римские древности. В 3 т. Т.1 / Под ред. И.Л.Маяк. Перевод с древнегреческого. М.: Издательский дом "Рубежи" ХХЫ, 2005, 272 с.

50. Долгошеев И.С. Адвокатура как субъект правоотношений: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. Саратов, 2008, 22 с.

51. Дравина Е.Ю. Институты гражданского общества как субъекты правозащитной деятельности в России в период 1864-1917 гг.. Дис. ... канд. юрид. наук. Северо-Западная академия государственной службы. М., 2006

52. Дубасов К.Е. Формирование гражданского общества в многонациональном Российском государстве (правовые и политические аспекты). Авто-

реф. дисс.... канд. юрид. наук. Москва, 2002, 25 ъ.

53. Елисейкин П.Ф. Защита субъективных прав и охраняемых законом интересов как научная проблема советского правоведения // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. Ярославль, 1976, ъ. 24-31

54. Ефремов А.Ф. Теоретические и практические проблемы реализации принципов законности в Российском государстве: Автореф. дис.... докт. юрид. наук. Саратов, 2001, 51 с.

55. Иванов О.В. Защита гражданских прав как правовой институт и научная проблема // Вопросы советского государства и права. Ч.3. Иркутск, 1967, ъ. 41-56

56. Калашников С.В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества // Государство и право, 2002, № 10, с. 17-25

57. Кант И. Метафизика нравов. Метафизические начала учения о праве. Сочинение. Том 4. Ч.2. М.: Мысль, 1965, 478 с.

58. Керимов А.Д. К вопросу о формировании в России гражданского общества // Гражданин и право, 2002, № 3, с. 7-13

59. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М.: Наука, 1975, 720 с.

60. Кофанов Л.Л. Лех и иус: возникновение и развитие римского права в V-VI-VI-VI вв. до

н.э. М.: Статут, 2006, 575 с.

61. Кравченко И.И. Концепция гражданского общества в философском развитии // Полис, 1991, № 5, с. 120-129

62. Кучерена А.Г. Роль адвокатуры в становлении гражданского общества в России: Дис.... докт. юрид. наук. М., 2002, 360 с.

63. Кучерена А.Г. Природа и основное назначение адвокатуры // "Черные дыры" в Российском законодательстве, 2002, № 4, с. 313-316

64. Лазарев В.В. Общая теория права и государства. Учебник. М.: Юрист, 1994, 472 с.

65. Лазарев В.В., Липень В.С. Теория государства и права. М.: Юридическая литература, 1991, 448 с.

66. Левин И.В. Гражданское общество на Западе и в России // Полис, 1996, № 5, с. 107-119

67. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения в трех томах. Т.3. М.: Мысль, 1988, 668 с.

68. Лубшев Ю.Ф. Адвокат в уголовном деле. Учебно-практическое пособие / Под ред. И.Б.Мартковича. М.: Юристъ, 1997, 408 с.

69. Лубшев Ю.Ф. Адвокатура в России. Учебник. 2-е издание. М.: Профобразование, 2002, 832 с.

70. Лубшев Ю.Ф. Курс адвокатского права. М.: Профобразование, 2004, 392 с.

71. Максим Валерий. Достопамятные деяния и изречения / Перевод с латинского. С.Ю.Трохаче-

ва. СПб.: Издательство СГУ, 2007, 398 с.

72. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. Т.1. М.: Политиздат, 1960, 784 с.

73. Марченко М.Н. Теория государства и права. Учебник. М.: Норма, 2006, 448 с.

74. Матузов Н.И. Личность, право, демократия: Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972, 291 с.

75. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Юристъ, 2004, 512 с.

76. Мельниченко Р.Г. Адвокатура и гражданское общество // Гражданское общество в России и за рубежом, № 2, 2011, т. 30-31

77. Морозов А.М. Функцию российского государства на современном этапе // Государство и право, 1993, № 6, с. 98-108

78. Морщакова Т.Г. Права человека буквально по Жванецкому // Известия, 2002

79. Новгородцев П.Н. Об общественном идеале. М.: Пресса, 1991, 640 с.

80. Общая теория государства и права. Академический курс. Учебник для вузов / Под ред. М.Н.Марченко. М.: Зерцало, 1998, 622 с.

81. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А.Лукашева. М.: НОРМА, 1996, 520 с.

82. Одинцова А.В. Гражданское общество: история и современность. Материал для обсуждения. М.: Институт экономики АН СССР, 1990

83. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 6 марта 2008 г. № 428-О-П // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации, 2008, № 5

84. Плахотнюк Н.Г. Гарантирование прав человека: механизмы и возможности государства / БМТ-нин Цмумдцнйа Инсан Щцгуглары Бяйаннамясинин 65 иллийиня щяср олунмуш "Мцасир дюрдя инсан щцгугларынын тяминатынын актуал проблемляри" мювзусунда бейнялхалг елми-практики конфрансын материаллары. Баку, 2014, с. 37-45

85. Подберезкин А.И., Абакумов С.А. Гражданское общество и будущее Российского государства: в поиске эффективного алгоритма развития. М.: Имидж-Пресс, 2004, 435 с.

86. Поляков С.Б. Принцип условной законности деятельности государственных органов в российском праве // Адвокат, 2008, № 10, с. 36-39

87. Попов А.Н. Принцип справедливости в уголовном праве. Дис.... канд. юрид. наук. СПб., 1993, 206 с.

88. Радько Т.Н. Теория государства и права. Учебное пособие. М.: Российская академия адвокатуры, 2001, 416 с.

89. Рассолов М.М., Малахов В.П., Иванов А.А. Актуальные проблемы теории государства и права. Учебное пособие. М.: Закон и право, 2010, 448 с.

90. Решетникова И.В., Ярков В.В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России. М.: Норма, 1999, ь. 302

91. Российский адвокат, 2006, № 5, с. 9-14

92. Рудинский Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы // Право и жизнь, 2000, № 31, с. 70-78

93. Саидов А.Х. Международные стандарты и законодательство об адвокатуре в странах Центральной Азии // Современное состояние адвокатуры в странах Центральной Азии: проблемы и перспективы: Материалы Международной региональной конференции (4 - 7 февраля 2003 г., Ташкент, Узбекистан) / Отв. ред. Г.А.Ишанханова, Л.Б.Хван, И.Б.Азизов и др. Ташкент: Консаудитинформ, 2003, с. 8-17

94. Семеняко Е.П. Надеюсь, в Думе возобладает государственный подход // Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, 496 с.

95. Синеокий О.В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: Учебное пособие. Х.: Право, 2008, 496 с.

96. Советский энциклопедический словарь / Под ред. А.М.Прохоров. М.: Советская Энциклопедия, 1980, 1600 с.

97. Соловьев С.А. Деятельность жрецов как предпосылка возникновения адвокатуры Древне-

го Рима // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, 2013, № 4, с. 74-75

98. Соловьев С.А. Институт оплаты труда адвоката в Древнем Риме периода Республики // Казанская наука, 2011, № 11, с. 301-304

99. Соловьев С.А. Назначение адвоката в качестве защитника в Древнем Риме периода Республики // Современные проблемы гуманитарных и естественных наук: материалы ХЫЫЫ международной конференции 21-22 декабря 2012 г. В 2 т. Т.2. М.: Спецкнига, 2012, с. 71-75

100. Соловьев С.А. Статус адвоката в Древнем Риме периода Республики // Теория и практика актуальных исследований: материалы ЫЫЫ международной научно-практической конференции 30 января 2013 г. Сборник научных трудов. Краснодар: Научно-издательский центр Априори, 2013, с. 158-167

101. Стремоухов А.В. Человек и его правовая защита. Теоретические проблемы. СПб., 1996, 375 с.

102. Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. М.: МГУ, 1978, 118 с.

103. Теория государства и права / Под ред. В.М.Карельского. М.: НОРМА-ИНФРА, 1998, 570 с.

104. Теория государства и права. Учебник / Под ред. Н.Г.Александрова. М.: Юридическая литература, 1968, 535 с.

105. Тихонова Б.Ю. Субъективные права советс-

ких граждан, их охрана и защита. Автореф.

дисс.... канд. юрид. наук. М., 1972, 26 с.

106. Толкунова В.Н. Конституционные принципы правового регулирования в развитом социалистическом обществе // Советское государство и право, 1980, № 1, с. 3-9

107. Феофанов Ю.А. Адвокат: и работа, и служение // Российский адвокат, 1996, № 2, с. 2-4

108. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя. М.: Политиздат, 1972, 432 с.

109. Хаски Ю. Российские адвокаты и советское государство. Происхождение и развитие советской адвокатуры. 1917-1939. М.: Институт государства и права РАН, 1993, 183 с.

110. Цицерон М.Т. Диалоги / Отв. ред. С.Л. Утченко. М.: Наука, 1966, 225 с.

111. Черданцев А.Ф. Теория государства и права. Учебник для вузов. М.: Юрайт, 2000, 422 с.

112. Шестаев Н.Т. Функции и структура государства. М.: Просвещение, 2002, 299 с.

113. Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. М.: Норма, 2007, 384 с.

114. Яшин А.Н. Идеи гуманизма, справедливости и жертвенности в правозащитной деятельности русских адвокатов XIX века // Вестник МГТУ, том 11, 2008, № 4, с. 713-718

3) İngilis dilində

115. Crook J.A. The Development of Roman private law // The Cambridge Ancient History. vol. 9. The Last Age of the Roman Republic. 2nd ed. Cambridge: University Press, p. 531-563

4) İnternet materialları

116. <http://www.constcourt.gov.az/decisions /286>
117. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid =2641&doctype=0>
118. <http://www.eurasialaw.ru>
119. <http:// www.femida.az/2013/12/04/>
120. http://www.lawreform.az/upload/7_book.pdf
121. <http://www.lawtech.ru/pub/buppdic/g0000313.html>